

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 2, Autumn & Winter 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.236824.1359>

Research Paper

Ḳorrād Borzīn: A Mysterious and Unknown Figure in the History of the Sāsānians

Shahram Jalilian

Professor, History Department, Faculty of Letters and Human Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

Email: sh.jalilian@scu.ac.ir

Received: 2024/08/07 PP 179-222 Accepted: 2024/09/18

Abstract

In the last decades of the Sāsānid history, aside from the names of kings, princes, and queens, the names of warriors such as Bahrām Čōbīn, Bendōy, Bestām, Šahrwārāz, and Rostam Farroḳ-Hormozd appear in main events of this period. One of the mysterious figures of this era, with a history of outstanding deeds, is Ḳorrād Borzīn. He was one of the dignitaries and notables during the reign of Hormozd IV (579-590 AD) and Ḳosrow II Parviz (590-628 AD). In the days of Kavād II/Šīrōy (628 AD) as well, he was an old man, but as in the past, he was a highly regarded person among the courtiers and in the eyes of the Iranians. In the Islamic historical sources, there are only brief references to Ḳorrād Borzīn, but in Ferdowsī's Šāh-nāma, there is a more extensive report about his life and wonderful works. In these sources, he is always mentioned as an educated secretary, a seasoned politician, a wise, eloquent, and cunning individual, and one of the most honorable courtiers of Hormozd IV, Ḳosrow II, and Kavād II. In this descriptive-analytical study, the story and works of Ḳorrād Borzīn, one of the unknown politicians of the last decades of the Sāsānian history, and his collaboration and his role in the events of this time will be discussed.

Keywords: Sāsānians, Ḳorrād Borzīn, Hormozd IV, Bahrām Čōbīn, Ḳosrow II, Kavād II/Šīrōy, Ferdowsī's Šāh-nāma.

Citation: Shahram, Jalilian. 2024. *Ḳorrād Borzīn: A mysterious and unknown figure in the history of the Sāsānians*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 179-222.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Studies that have been conducted on the history of Iran during the Sāsānid era have, to a large extent, ignored the life and works of **Ḳorrād Borzīn**, who was one of the wise and famous Iranian politicians during the reign of Hormozd IV (579-590 AD), **Ḳosrow II** (590-628 AD) and **Kavād II** (628 A.D.). Therefore, although valuable research has been conducted on the biographies of people such as **Bahrām Čōbīn**, **Bendōy**, **Bestām**, **Šahrwarāz**, and **Rostam Farroḳ-Hormozd**, who were all prominent political and military figures at the end of the Sāsānid period, and now there is more or less significant information about them, few if any studies have mainly focused on **Ḳorrād Borzīn** who was their contemporary and was known as a skilled and wise politician during this period. Likewise, in the existing documents about the history of the Sāsānids, either his name is missing, or only tacit mention is made of him as one of the Sāsānid courtiers in the events of the period of Hormozd IV and **Ḳosrow II**, **Ḳorrād Borzīn**. Aside from some historical sources of the Islamic period that provide brief information about the works of this Iranian politician, **Ferdowsī's Šāh-nāma** is the most important source for knowing the history and personality traits of **Ḳorrād Borzīn**. Therefore, in **Šāh-nāma's** studies and especially in research about the names of people in **Šāh-nāma**, the biography of **Ḳorrād Borzīn** has also been narrated based on the report of **Šāh-nāma**. It is thus necessary to study the history and works of this prominent politician at the end of the Sāsānid period, his unique role in the events of this period, and his personality traits in separate research.

Methodology

The current descriptive-analytical research explores the biography of **Ḳorrād Borzīn** as one of the mysterious politicians of the last decades of the Sāsānid history. The study investigates his contribution to and his role in the events of this period. Although the historical sources of the Islamic period, especially **Ferdowsī's Šāh-nāma**, offer some information about **Ḳorrād Borzīn**, the Sāsānian history researchers seem to have ignored him. To become familiar with this less-known politician, in light of the Islamic historical reports as well as the narrative of the history of **Theophylact Simocatta**, a contemporary Byzantine historian with **Ḳorrād Borzīn**, the personality traits and history of this Iranian politician and his role in the events of the period of Hormozd IV and **Ḳosrow II** and **Kavād II** were investigated, hoping to throw light on his mysterious standing.

Result and Discussion

In 588 AD, during the period of Hormozd IV, groups of Hephthalites—in Islamic sources, Turks—attacked the eastern borders of Iran and advanced as far as Bādqīs and Herāt. In the Sāsānians capital, Bahrām Čōbīn, a renowned Iranian commander from the Parthian Mehrān family, was chosen by the Sāsānid king to face this eastern enemy, and he hastened to the eastern borders and fought against the Turks. However, it seems that before the Iranian army was ready to move to the east, Hormozd IV sent one of the prominent, wise, and cunning politicians of his court named Ḳorrād Borzīn towards the Hephthalian ruler to prevent further attacks of the Hephthalians/Turks to the eastern lands of Iran. He was sent to pacify the Turks with his tricks and then prepare the ground for Bahrām's warriors to trap them. Ḳorrād Borzīn had to deceive this eastern enemy by giving them the delusion that Hormozd could not withstand their attack and that he was ready to accept the peace treaty and pay ransom to them. However, with his skill and cleverness, he prevented the advance of the Turks in Iran. This way, he could reconnoiter and gain valuable information about the enemy army. Later, when Bahrām and the Iranian army arrived near the camp of the Turks, Ḳorrād Borzīn escaped at night and reached Bahrām and informed him of the organization and fighting power of the Turks. Ḳorrād Borzīn, as a special envoy of Hormozd IV, was with him during Bahrām's battles with the Turks until Bahrām disobeyed the king. Following his rebellion, Ḳorrād Borzīn fled to the capital and informed the king about the events in the east and the rebellion of Bahrām and his troops. The fire of Bahrām's rebellion ignited, and before Bahrām arrived in the capital of Iran, the Iranian nobles deposed Hormozd and handed over the throne to his son Ḳosrow. Despite all this, Bahrām, who wanted the throne for himself, reached the capital with the support of his troops, and Ḳosrow inevitably fled to Byzantium with his closest associates, one of whom was Ḳorrād Borzīn and sought refuge with him in a border city of the Roman Empire. To get war help from the Byzantine emperor, Ḳosrow sent Ḳorrād Borzīn and several other companions to the emperor's court, and as reported by Theophylact Simocatta, this wise and cunning emissary of Ḳosrow, with his wisdom, eloquence, and shrewdness, brought the emperor and the Romans together with Ḳosrow. Finally, Ḳosrow, with the help of the Romans and his Iranian supporters, wrested the Sāsānian royal throne from Bahrām, and he inevitably sought refuge at the court of the Turkish Ḳāqān. With Ḳosrow's ascension to the throne, Ḳorrād Borzīn gained a unique position and dignity, and later, with Ḳosrow's orders, he went to the

court of the **Ḳāqān** of the Turks, and in a complex and surprising plot, he killed **Bahrām**, the militant enemy of **Ḳosrow**, and returned to Iran. Besides being a clever and wise politician, **Ḳorrād Borzīn** sometimes took command of the army in wars, and according to several sources of the Islamic period, finally, in the war with the Arabs in **Ḍū-Qār**, probably between 604 and 610 AD, he was killed. However, from other sources, it appears that this mysterious person was alive for a few decades after the battle of **Ḍū-Qār** and even until the time of **Kavād II** (628 AD), the successor of **Ḳosrow II**.

Conclusions

As one of the enigmatic figures of the last decades of Sāsānid history, **Ḳorrād Borzīn**'s story of his marvelous deeds is reported primarily in *Ferdowsī's Šāhnāma*, in the context of the events of the reigns of **Hormozd IV**, **Ḳosrow II**, and **Kavād II**. In all our sources, he was always regarded as an educated secretary, a wise and eloquent politician, and one of the most honorable courtiers of this period. **Ḳorrād Borzīn** was primarily one of the closest and most loyal companions of **Ḳosrow II** and held a unique position in his eye. **Ḳorrād Borzīn**'s entry into the Sāsānian history begins from the time of **Hormozd IV** and the attack of the Hephthalites Turks on the eastern borders of Iran. From this time, he is seen as a veteran, wise, and cunning politician of the Sāsānian court. At this time, **Ḳorrād Borzīn** was sent by the Sāsānid king to the camp of the eastern enemy to prevent their further attacks on Iran through conciliatory talks so that the Iranian army under the command of **Bahrām Čōbīn** could confront the Turks. His skill and cleverness stopped the enemy from advancing and destroying more. He gained valuable information about the ability of the enemy's army until the Iranian army arrived to fight the Turks. Later, when **Bahrām** and the Iranian army arrived near the camp of the Turks, **Ḳorrād Borzīn**, whose secret was now revealed, escaped at night and reached the Iranian army and informed **Bahrām** of the organization and fighting power of the Turks. **Ḳorrād Borzīn**, as a special envoy and the eyes and ears of **Hormozd IV**, was with **Bahrām** during **Bahrām**'s wars with the Turks and later, when **Bahrām** rebelled and stood up to confront the king. He disagreed with **Bahrām**, fled to the court, and informed the king about the events in the east and the rebellion of **Bahrām** and his troops. Iranian nobles soon deposed **Hormozd IV**, and when **Bahrām** arrived in the capital with his forces, **Hormozd**'s son and successor, **Ḳosrow**, fled to Byzantium with his closest associates, one of whom was **Ḳorrād Borzīn**. Then, **Ḳosrow** sent **Ḳorrād**

Borzīn to the emperor's court to get war help from the Byzantine emperor. As it appears from the report of Theophylact Simocatta and Ferdowsī, it was with the eloquence and cleverness of this wise Iranian politician that the Byzantine emperor accompanied Ḳosrow to fight Bahrām. During the reign of Ḳosrow II, Ḳorrād Borzīn found a unique base and respectability, and his name is always heard as a respectable secretary and a skilled politician. His masterpiece in the politics of this time was a complex and surprising plot to kill Ḳosrow's militant enemy Bahrām in the land of the Turks, and by doing it, the name of Ḳorrād Borzīn became immortal in the history of the Sāsānids. He, who was always a loyal friend of Ḳosrow, occasionally took command of the corps in wars, as he was one of Ḳosrow's commanders in the battle with Bestām. In addition, later, he was given the command of the border fortress of Bāreq near Hīra, and he, along with two other commanders of Ḳosrow, fought with the Arab tribes in the battle of Dū-Qār and was reportedly killed in this battle. However, as it appears from other sources, especially Ferdowsī's Šāh-nāma, I believe that he was alive until the time of Kavād II (628 AD), the son and successor of Ḳosrow II. Perhaps Hormozd, the cunning commander of the Iranian army, who was killed by Ḳālīd bin Walīd in the battle of Chains in the twelfth year of the Hijri (633 AD), was the same Ḳorrād Borzīn. Anyway, the history and the amazing impact of Ḳorrād Borzīn are such that the face of this Iranian secretary and politician is mysterious.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.236824.1359>

مقاله پژوهشی

خراد بُرزین: چهره‌های رازآلود و ناشناخته در تاریخ ساسانیان

شهرام جلیلیان ^{ID}

استاد تاریخ ایران باستان، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: sh.jalilian@scu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۷ صص ۱۷۹-۲۲۲ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸

چکیده

در دهه‌های پایانی تاریخ ساسانیان، گذشته از نام پادشاهان و شاهزاده‌ها و شهبانوها، نام مردان جنگاوری چون بهرام چوبین، بندویه، بستام، شهروراز و رستم فرخ‌هرمزد در رخداد‌های بزرگ این دوره به چشم می‌آید و اکنون آگاهی‌هایی دربارهٔ سرگذشت آن‌ها در دست داریم، اما یکی از چهره‌های رازآلود و ناشناختهٔ این روزگار، با سرگذشت و کارهایی شگفت‌آور، خُراد بُرزین است. خُراد بُرزین از بلندپایگان و نام‌آوران دورهٔ پادشاهی هرمزد چهارم (۵۷۹-۵۹۰ م.) و خسرو دوم پرویز (۵۹۰-۶۲۸ م.) بود. در روزگار قباد دوم / شیرویه (۶۲۸ م.) نیز او مردی سالخورده، اما همچون گذشته از درباریان و در چشم ایرانیان بسیار ارجمند بود. در منابع تاریخی اسلامی، تنها اشاره‌هایی کوتاه دربارهٔ خُراد بُرزین وجود دارد، اما در شاهنامهٔ فردوسی گزارش گسترده‌تری دربارهٔ سرگذشت و چندوچون کارهای شگفت‌انگیز او آمده است. در این منابع، همواره از او چنان دبیری فرهیخته و سیاستمداری ورزیده، خردمند، زبان‌آور و نیرنگ‌باز و یکی از ارجمندترین درباریان روزگار هرمزد چهارم و خسرو دوم و قباد دوم یاد می‌شود. در این پژوهش، با رویکردی توصیفی-تحلیلی به سرگذشت و کارهای خُراد بُرزین به‌عنوان یکی از سیاستمداران رازآلود و ناشناختهٔ دهه‌های پایانی تاریخ ساسانیان و کاردانی و بازیگری او در رخداد‌های این دوره پرداخته خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: ساسانیان، خُراد بُرزین، هرمزد چهارم، بهرام چوبین، خسرو دوم، قباد دوم / شیرویه، شاهنامهٔ فردوسی.

استناد: جلیلیان، شهرام. ۱۴۰۳. خُراد بُرزین: چهره‌های رازآلود و ناشناخته در تاریخ ساسانیان، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۱۷۹-۲۲۲.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

یکی از چهره‌های رازآلود و ناشناخته روزگار فرمانروایی هرمزد چهارم (۵۷۹-۵۹۰ م.)، خسرو دوم پرویز (۵۹۰-۶۲۸ م.) و قباد دوم / شیرویه (۶۲۸ م.)، با سرگذشت و کارهایی شگفت‌آور، دبیر و سیاستمداری فرزانه و کاردان و نیرنگ‌باز به نام خُرّاد بُرزین (در دیگر منابع: هرمزد خُرّاد، هرمزد جَرابزین، جَلابزین) بود. در پژوهش‌هایی که درباره تاریخ ایران در دوره ساسانیان انجام شده‌اند، زندگانی و کارهای خُرّاد بُرزین، تا اندازه زیادی نادیده گرفته شده و اگرچه پژوهش‌های ارزشمندی درباره سرگذشت مردانی چون بهرام چوبین، بندویه، بستام، شهروراز و رستم فرخ‌هرمزد انجام شده است که همگی از چهره‌های برجسته سیاسی و جنگی چند دهه پایانی دوره ساسانیان بوده‌اند و اکنون درباره آن‌ها آگاهی‌های کم‌وبیش چشمگیری وجود دارد، اما درباره خُرّاد بُرزین که هم‌روزگار آن‌ها بود و در این دوره به‌عنوان سیاستمداری کاردان و خردمند شناخته می‌شد، تاکنون پژوهش جداگانه‌ای انجام نگرفته است. همچنین در پژوهش‌هایی که روی هم‌رفته درباره «تاریخ ساسانیان» فراهم آمده‌اند نیز یا نامی از او نیامده و یا این که تنها در یادکرد رخدادهای دوره هرمزد چهارم و خسرو دوم، بسیار کوتاه و گذرا به خُرّاد بُرزین به‌عنوان یکی از درباریان و نزدیکان پادشاه اشاره شده است (برای نمونه نک: تولدکه، ۱۳۷۸، ۳۱۱ پانوشت ۱؛ کریستن سن، ۱۳۸۳، ۵۹، ۱۴۷-۱۵۰؛ شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۱۳، ۶۳۷). با وجود این، گذشته از پاره‌ای منابع تاریخی دوره اسلامی که آگاهی‌هایی کوتاه درباره کارهای این سیاستمدار ایرانی به دست می‌دهند، شاهنامه فردوسی مهم‌ترین منبع ما برای آگاهی از سرگذشت خُرّاد بُرزین است، در جستارهای شاهنامه‌شناختی و به‌ویژه در پژوهش‌هایی که درباره فرهنگ نام‌های شاهنامه انجام گرفته‌اند، زندگی‌نامه خُرّاد بُرزین نیز بر بنیاد گزارش فردوسی بازگو شده است (برای نمونه نک: رستگارفسائی، ۱۳۸۸، ۳۴۲-۳۴۵؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۵۶؛ زند، ۱۴۰۰، ۱۴۳-۱۴۶). در این پژوهش، به سرگذشت و کارهای این سیاستمدار برجسته پایان دوره ساسانیان و کاردانی و نقش‌آفرینی ویژه او در رخدادهای این دوره و نیز ویژگی‌های شخصیتی او پرداخته خواهد شد.

هرمزد چهارم، بهرام چوبین و خُرّاد بُرزین

پس از مرگ خسرو یکم انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ م.)، پسرش هرمزد چهارم پادشاه ایران شهر (شاهنشاهی ساسانیان / ایران) شد. در سال ۵۸۸ م. گروههایی از هپتالیان که خود از چندی پیش فرمانبردار ترکان غربی شده بودند، به مرزهای شرقی ایران یورش آوردند و تا بادغیس و هرات پیش تاختند (Shahbazi, 1989, 520-521). فرمانروای این دشمن شرقی ساسانیان را شابه شاه یا ساه شاه نامیده‌اند و سپاه او چنان بزرگ و نیرومند بود که هرمزد برای چگونگی نبرد با آن‌ها سخت اندیشناک شده بود (طبری،

۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۵-۷۲۶؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۷-۱۰۸؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۴۸۷-۴۸۸). اگرچه در منابع تاریخی، این همآوردان شرقی هرمزد، «ترک» نامیده شده‌اند، نه هپتالیان (برای نمونه نک: تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۱۵۶؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۶؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۴۸۷-۴۸۸)، اما چون نام هیچکدام از فرمانروایان شناخته‌شده ترک‌ها در این دوره، شباه شاه یا ساوه شاه نیست، شاید این همآوردان شرقی ایرانیان، خود گروهی از هپتالیان بوده‌اند و این فرمانروا نیز یکی از شاهک‌های دست‌نشانده خاقان ترک‌ها بوده است (شهبازی، ۱۳۸۹، ۵۷۸-۵۷۹). در تختگاه ساسانیان، هرمزد در یک انجمن جنگی، بهرام چوبین پسر بهرام گُشنسپ را به فرماندهی سپاه ایران برای نبرد با این دشمن شرقی برگزید (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۶؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۸؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۴۸؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۴۹۳-۴۹۸؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۶۵). دشمن در دورترین مرزهای شرقی ایران شهر بود و تا رسیدن سپاهیان ایرانی به آوردگاه، باید برای جلوگیری از ویرانگری‌ها و تاخت‌وتاز بیش‌تر هپتالیان در سرزمین‌های شرقی چاره‌ای اندیشیده می‌شد، به‌ویژه که شباه شاه، فرمانده‌ای چنان گستاخ بود که در پیغام به شاه ایران دستور داده بود که چون می‌خواهد پس از گرفتن ایران به روم بتازد، ایرانیان باید پُل‌های سر راه سپاهیان او را بازسازی کنند (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۶؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۴۸۸).

ایرانیان ناگزیر به نیرنگ روی آوردند و یکی از مردان ناشناخته یا کم‌تر شناخته‌شده روزگار ساسانیان به نام خُرَاد بُرزین یا هرمزد خُرَاد بُرزین که دبیری خردمند، سیاستمدار و نیرنگ‌باز بود، برگزیده شد تا هپتالیان / ترک‌ها را آرام کند و آنگاه به دام جنگاوران ایرانی بیفکند. در شاهنامه فردوسی از او با نام «خُرَاد بُرزین» (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۱۴، ۵۳۰-۵۳۱؛ ج ۸، ۳۲۴-۳۵۲؛ همچنین در: مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۸۳، ۷۸؛ خُرَاد بُرزین) یاد شده است. در دیگر منابع تاریخی نام این مرد با ریخت‌های گوناگونی چون «هرمزد جرابزین» (دینوری، ۱۹۶۰، ۸۰، ۸۳، ۸۶؛ در ترجمه فارسی: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹، ۱۱۶، ۱۲۸؛ هرمز جرابزین؛ ثعالبی، ۱۹۰۰، ۶۷۶؛ در یک دست‌نویس آن، هرمز بن خرابورین؛ در ترجمه فارسی: ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۰؛ هرمز جرابزین)، «خراتزین» و «خرابزین» و «هرمزد جرابزین» (نهایه‌الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۵، ۳۸۶-۳۸۹)، «خراد برزین» و «هرمز خرابزین» (بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۶؛ پانوشت شماره ۲؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۸-۷۶۹) و «هرمز» (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۳؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹، ج ۱، ۱۹۴؛ ابن بلخی، ۱۳۶۳، ۱۰۲) آمده است. در ترجمه عربی شاهنامه فردوسی، خُرَاد بُرزین همواره به «خُرَاد بن بُرزین» ترجمه شده و بنابراین مترجم، بُرزین را نام پدر خُرَاد می‌داند (نک: بنداری اصفهانی، ۱۳۵۰، ق. ۲، ۱۸۲، ۲۵۱-۲۵۳). شاهنامه‌پژوهان امروزی نیز، «بُرزین» را نام پدر «خُراد» انگاشته‌اند و در پژوهش‌های خود نام وی را «خُرَاد بُرزین» خوانده و حرکت‌گذاری کرده‌اند (برای نمونه نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۵۶؛ کزازی، ۱۳۸۶، ج ۸، ۲۴۹، ۷۴۴). اگر

نام راستین این مرد، «خُرَّادِ بُرْزین» (= خُرَّادِ پسر بُرْزین) بوده باشد، آنگاه ریخت‌های «جُرْابزین»، «خرابورین»، «خراترین» و «خرابزین» باید همگی دیگرگون شده همین «خُرَّادِ بُرْزین» باشند. خُرَّاد یکی از نام‌های ستوده ایرانیان بود و در شاهنامه فردوسی نام و سرگذشت چند تن از پهلوانان و بزرگانی که از روزگاران کهن تا پایان دوره ساسانیان خُرَّاد نام دارند، به چشم می‌آید (نک: رستگار فسایی، ۱۳۸۸، ۳۳۹-۳۴۶). این دبیر سیاستمدار، گویا از مردم یکی از شهرهای شمالی ایران بوده باشد، چنان که بهرام چوبین در پاسخ به خُرَّادِ بُرْزین که وی را به آشتی با ترک‌ها خوانده بود و از افتادن به دام آن‌ها بیم می‌داد، به او می‌گوید اگر وی همواره به دام می‌اندیشد، از آن است که پیشیۀ وی ماهیگیری و دام‌گستری بر آبگیر است و در شهری زاده شده که مردم آن همه ماهی فروشند:

بدو گفت بهرام کز شهر تو	به گیتی نیامد جز این بهر تو،
که ماهی فروش اند یکسر همه	به تمّوز تا روزگار دمه
ترا پیشه دام است بر آبگیر	نه مرد سنانی و گوپال و تیر.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۰-۵۳۱؛ همچنین نک: خالقی‌مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۵۶).

به‌هرروی، هرمزد چهارم پیش از فرستادن بهرام برای نبرد با ترک‌ها (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۸؛ نه‌ایه‌الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۵) و یا اندک زمانی پس از فرستادن او (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۱۳-۵۱۴)، این سیاستمدار ورزیده را به اردوگاه خاقان ترک‌ها فرستاد. او باید ترک‌ها را چنین می‌فریفت که ایرانیان توانایی جنگ با آن‌ها را ندارند و پادشاه ایران آمادۀ گفت‌وگوهای آشتی‌جویانه و پرداخت باج به شابه شاه است (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۸؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹؛ نه‌ایه‌الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۵). هرمزد خُرَّادِ بُرْزین در دورترین مرزهای شرقی ایران، با گفت‌وگوهای نیرنگ‌آمیز خود با خاقان ترک، هم از پیشروی و تاخت‌وتاز ترک‌ها در ایران جلوگیری کرد و هم از این رهگذر توانست آگاهی‌های جنگی ارزنده‌ای دربارهٔ چندوچون سپاه دشمن به‌دست آورد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹). به‌گزارش فردوسی، با این که بهرام برای نبرد با ترک‌ها رهسپار شده بود، پادشاه ایران هنوز دربارهٔ سپاه ساوه شاه و چگونگی رویارویی با ترک‌ها اندیشناک بود و بنابراین، خُرَّادِ بُرْزین را با پیشکش‌ها و نامه‌ای آشتی‌جویانه نزد خاقان فرستاد، تا از چندوچون سپاه او آگاه شود:

شب تیره برزد سر از چرخ ماه	به خُرَّادِ بُرْزین چنین گفت شاه
که بر ساز تا سوی دشمن شوی	بکوشی و از تاختن نغنی،
سپاهش نگه کن که چند و چه‌اند؟	سپهبد کدامند و گردان که‌اند؟

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۱۳-۵۱۴)

همچنین هرمزد به خُرَادِ بُرْزین دستور داده بود که پیش از رفتن به اردوگاه خاقان، به سوی هرات برود و خود را به سپاه بهرام رساند و او را از اندیشه شاه آگاه کند و این که چگونه خُرَادِ بُرْزین می‌خواهد خاقان را با «سَخْن‌های چرب و دراز» به دام جنگاوران بهرام بیفکند. چنین هم شد و خُرَادِ بُرْزین پس از دیدار و گفت‌وگو با بهرام، نزد خاقان ترک‌ها رفت و با خردمندی و زیرکی خود و سخن‌های چرب، خاقان را فریفت و به دشت هرات کشانید تا پادشاه ایران آشتی را بپذیرد (همان، ۵۱۴-۵۱۵). به‌هرروی، چون ساوه شاه با سپاهیان خود در دشت هرات فرود آمد، طلایه‌داران سپاه او آگاهی دادند که سپاهیان از دور به سوی دشت هرات می‌آیند. ساوه شاه اندیشناک شد و خُرَادِ بُرْزین را فراخواند و سرزنش‌ها کرد که ای اهریمن نیرنگ‌آلود، تو از سوی پادشاه بدبخت ایران برای به دام انداختن من آمده‌ای؟

ز خیمه فرستاده را باز خواند	به تندی فراوان سَخْن‌ها براند
بدو گفت کای ریمین پر فریب	مگر کز فرازی ندیدی نشیب؟
برفتی ز درگاه آن خوارشاه	بدآن تا مرا دام سازی به راه
به جنگ آوری پارسی لشکری؟	زنی خیمه در مرغزارِ هری؟

(همان، ۵۱۵-۵۱۶)

خُرَادِ بُرْزین با زیرکی به ساوه شاه پاسخ داد که او با وجود سپاه بزرگی که همراه دارد، نباید از آمدن سپاه اندک، اندیشه‌ای به دل راه دهد چون این سپاه اندک بیگانه یا سپاهیان مرزبانی می‌باشند که از اینجا می‌گذرند، یا سپاه مردی نامجوی است که می‌خواهد به خاقان پناه آورد و یا جنگاوران پاسدار مردی بازرگان و کالاهای اویند (همان، ۵۱۶). خاقان اگرچه از سخن‌های چرب خُرَادِ بُرْزین شاد و آسوده شد، اما دستور داد تا درباره این سپاه بیگانه پرس‌وجو کنند و خُرَادِ بُرْزین نیز به اشاره او به خیمه خود بازگشت، اما چون به‌زودی راز این سپاه آشکار می‌شد، خُرَادِ بُرْزین بیدنگ آماده گریختن شد و شبانه و دور از چشم ترک‌ها از اردوگاه گریخت و خود را به بهرام رسانید (همان، ۵۱۶-۵۱۷). در پرس‌وجوهای طلایه‌داران سپاه خاقان پیدا شد که این سپاه به فرماندهی بهرام چوبین و برای نبرد با آن‌ها به دشت هرات آمده است و چون خاقان را آگاه گردانیدند، او دوباره فرستاده نیرنگ‌باز ایرانی را جُست و: «یکی گفت: خُرَادِ بُرْزین گریخت / همی ز آمدن خونِ مژگان بریخت،» و بنابراین آشکار شد که خُرَادِ بُرْزین به‌راستی برای فریفتن آن‌ها به اردوگاه آمده بود. خاقان خشم‌آگین و شگفت‌زده پسر خود را نکوهید که چگونه خُرَادِ بُرْزین در شب تیره و با وجود سپاه بسیار و طلایه‌داران، از اردوگاه گریخته است؟ (همان، ۵۱۸؛ همچنین نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۸؛ نه‌ایه‌الْأَرْبِ فی أَخْبَارِ الْفَرَسِ وَ الْعَرَبِ، ۱۳۷۵، ۳۵۵-۳۵۶).

خُرَّادِ بُرْزین با «سَخْن‌های چرب و دراز» خود خاقان و ترک‌ها را فریفته بود و اکنون در دام بهرام و سپاهیان او بودند. بلعمی که در ترجمه تاریخ الرُّسُل و المُلُوکِیا تاریخ طبری به زبان فارسی، گهگاه آگاهی‌هایی از دیگر منابع به ترجمه خویش می‌افزاید، درباره سرگذشت بهرام چوبین نیز آشکارا می‌گوید «محمَّد بن جریر حدیث بهرام چوبین تمام نگفته است و من به کتاب اخبار عجم تمام‌تر یافتیم و بگویم،» (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۴) و از این رو، گزارش بلعمی درباره هرمزد خُرَّادِ بُرْزین و نیرنگ او ارزشمند است. به گفته بلعمی، چون سابه شاه به بلخ رسید هرمزد چهارم،

ترسید که زود سپاه سوی وی آید. مردی بود از سپاه نام او هرمز خراد برزین، سرهنگی بود با مکر و دستان و فریب، هرمز او را بر سابه شاه فرستاد با لختی سپاه که برود و سابه شاه را به مکر و حیلت همی دارد تا بهرام به هرا (= هرات) رسد؛ و بگوید او را که ملک عجم با تو صلح خواهد کردن و رسول خواهد فرستادن و خراج بخواید پذیرفتن؛ تا او را به بلخ بدارد و نگذارد که پیشتر آید و بر آن مردمان غارتی و فسادی نکند، تا هرمز سپاه و لشکر به تدبیر راست کند. و این هرمز خراد برزین بشد و ملک سابه شاه را بفریفت بدین بهانه و به بلخ بداشت یک سال تا هرمز سپاه راست کرد و بهرام شوبین را با سپاه بفرستاد. (همان، ۷۶۸؛ همچنین نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹)

خاقان ترک‌ها نیرنگ خورده بود و اکنون به بهرام پیغام‌ها فرستاد و با اشاره به سازوبرگ جنگی و سپاه و خواسته فراوان خود، به او پیشنهاد داد که اگر با ترک‌ها هم‌پیمان شود، تاج و تخت پادشاهی ایران شهر را به او می‌بخشد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۱۸-۵۲۶)، اما بهرام پاسخ داد که پادشاهی ایران شهر از آن تخمه ساسانیان است و به دیگری واگذار نخواهد شد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۰۹؛ همچنین نک: جلیلیان، ۱۳۹۶ الف، ۵۵-۸۳) و «من همداستان نباشم که روز تو به شب رسد تا سر تو برنگیرم و به ملک عجم نفرستم» (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۹؛ همچنین نک: فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۲۶-۵۲۹). چون خُرَّادِ بُرْزین به اردوگاه بهرام رسید و پهلوان را آماده کارزار دید، با آگاهی‌هایی که از چندی‌چون سپاهیان دشمن داشت، تلاش برای آشتی با ترک‌ها را بهتر می‌دید، پیش بهرام آمد و گفت: یا سپهبد! بدین مایه سپاه که با تو است، با این ترک حرب مکن، هم صلح به. بهرام او را دشنام داد و گفت: خاموش باش که زبان بریده باد، از آن ده که تویی، جز ماهیگیران بیرون نیابند، حرب چه کار توست؟ شو ماهی گیر. (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۹؛ همچنین نک: فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۰-۵۳۱؛ نهایتاً الأَرَبِ فی أخبارِ الفُرسِ وَ العَرَبِ، ۱۳۷۵، ۳۵۵-۳۵۶)

با این تندخویی و دشنام‌گویی بهرام، خُرَّادِ بُرْزین تنگدل شد و چون «دبیرِ بزرگ جهاندارشاه» (= دبیر سپاه) نیز در آستانه نبرد، بهرام را اندرز داد که با سپاهیان اندک خود از رویارویی با سپاه بسیار دشمن

پرهیز کند، مبادا که «بدین جنگ، ننگی به ایران شود/ بر و بوم ما پاک ویران شود» (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۲-۵۳۳)، بهرام پرخاشگرانه به او نیز چنین گفت که «خاموش باش که مادر از تو تهی نشیناد!؟ ترا قلم و دویت باید، حرب چه کار توست؟» و چنین شد که دبیر هم رنجیده شد (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۹؛ همچنین نک: فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۳-۵۳۳؛ نهایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۶). به گزارش فردوسی، با این پرخاشگری بهرام، خُراد بُرزین و دبیر بزرگ - که گویا مهران دبیر باشد (نک: فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۰۸) - با آغاز نبرد، از ترس به تپه‌ای در نزدیکی آوردگاه رفتند و از دور جنگ را نگرستند (همان، ۵۳۳). باید انگاشت که رفتن آن‌ها به بالای تپه از ترس نبوده است، بلکه دبیر سپاه چنان یک «رویدانگار / تاریخ‌نگار»، باید با نگرستن به پهنه آوردگاه، گزارش این نبرد را می‌نوشت و نام فرماندهان و جنگجویانی که در نبرد با دشمن دلاوری و پهلوانی داشتند را برای گرفتن پادشاه در آینده، یادداشت می‌کرد (برای نمونه: همان، ۵۰۸، ۵۴۵، ۵۶۴؛ همچنین نک: تفضلی، ۱۳۸۵، ۴۹-۴۸). خُراد بُرزین نیز که مردی سیاستمدار و فرستاده ویژه هرمزد چهارم بود نه یک جنگجوی سپاه بهرام، همچون دبیر سپاه از آوردگاه دور شده است تا بتواند در آینده گزارش خود را به پادشاه بدهد. به هر روی، بهرام سپاه بزرگ ترک‌ها را فرو کوبید و در این نبرد خاقان گستاخ ترک نیز کشته شد (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۳-۵۴۱). پس از نبرد، چون بهرام بر گرد سپاه می‌گشت تا از کشته‌شدگان آگاه شود، با زبانی نه چندان دوستانه از خُراد بُرزین خواست تا او نیز یک روز چون سپاهیان رنج بکشد و جست‌وجو کند که کدام‌یک از ایرانیان کشته شده‌اند:

و زانپس به خُراد بُرزین بگفت که یک روز با رنج ما باش جفت
نگه کن کز ایرانیان کشته کیست؟ کزان درد ما را ببايد گریست.

(همان، ۵۴۱)

از سوی دیگر، ترک‌ها پس از مرگ شابه شاه، به فرماندهی پسرش پرموده در نزدیکی بخارا و در دژ رویین در بیکند آماده کارزار شدند. جنگاوران ایرانی، گرداگرد دژ را گرفتند و پس از چندی، پرموده که راه گریزی نمی‌دید از بهرام خواست که از پادشاه ایران برای او زینهار گیرد تا دژ را به ایرانیان واگذارد. بهرام در نامه‌ای به هرمزد رویدادها را بازگفت و این که پرموده «مُهر و منشور» می‌خواهد. هرمزد در پاسخ برای بهرام نوشت که «پرموده خاقان چو یار من است / به هر مرز در زینهار من است» (همان، ۵۶۲-۵۶۳) و دستور داد که پرموده همراه گنجینه‌ها، جنگ‌افزارها و دیگر غنائم جنگی به پایتخت ساسانیان فرستاده شود (همان، ۵۶۳-۵۶۴؛ درباره جنگ‌های بهرام چوبین با ترک‌ها نک: شهبازی، ۱۳۸۹، ۵۸۵-۵۸۶؛ مارکوارت، ۱۳۶۸، ۱۵۷-۱۵۸؛ کولسنیکف، ۱۳۸۹، ۹۱-۹۵). به گزارش فردوسی،

چون پرموده نامۀ بخشودگی خود را از هرمزد دریافت کرد، بهرام را نادیده انگاشت و برای دیدار با هرمزد روانۀ تختگاه ساسانیان شد، اما بهرام که این کردۀ پرموده را ننگ خود می‌دید، خشمگین شد و او را تازیانه زد و در خیمه‌ای تنگ در بند نگاه داشت (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۶۵-۵۶۶). در این هنگام نیز خُرَّادِ بُرْزین که نیک از چندوچون سیاست آگاه بود، از این تندخویی و خشم بهرام رنجید و می‌گفت که این «پهلوان را خرد نیست جفت» که چنین دیگران را کوچک می‌شمارد و زود به‌خشم می‌آید و آنگاه همراه دبیر بزرگ، پیش بهرام می‌رود و ناروایی و زشتی کار «پهلوان سترگ» را بازمی‌گویند و اندرز می‌دهند (همان، ۵۶۶-۵۶۷). بهرام که از کردۀ خود پشیمان شده بود، پرموده را آزاد کرد و آشتی‌جویانه اسبی زرین‌لگام و تیغی زرین‌نیام به او بخشید، اما پرموده چنان آزردۀ بود که حتی گفت‌وگوی او با بهرام به خشم و گلایه آمیخته شد و اگر میانجی‌گری و زیرکی خُرَّادِ بُرْزین نبود که بهرام را به نرمی و شکیبایی خواند و پند و اندرزها داد، شاید بهرام خشمگین و تندخو پرموده را می‌کشت (همان، ۵۶۷-۵۷۱). بهرام به اردوگاه خود بازگشت و خُرَّادِ بُرْزین و دبیر بزرگ، این رخدادها و «سَخْنِ هِرَجِ رَفْتِ اَشْکَارِ وَ نِهَانِ» را در نامه‌ای - که گویا بهرام از آن آگاه نیست - به پادشاه ایران گزارش دادند. پرموده نیز به تختگاه ساسانیان رفت و هرمزد چهارم وی را به دوستی پذیرفت و او پس از چندی، به سرزمین خود بازگشت (همان، ۵۷۱-۵۷۸).

خُرَّادِ بُرْزین همچون نمایندهٔ هرمزد چهارم، همیشه همراه بهرام چوبین و دیگر یاران نزدیک او بود. در داستان شگفت‌آور بهرام چوبین و دختر پری، خُرَّادِ بُرْزین نیز همراه دبیر بزرگ و چند تن از یاران بهرام، با او به شکار بیرون آمده بود. بهرام از پس گوری به تاخت می‌رود و ناگاه مرغزاری و کوشکی بزرگ پدیدار می‌شود و بهرام درون آن کوشک می‌رود. یاران بهرام چندی بیرون کوشک ماندند و چون با نگرانی وارد شدند، بهرام را دیدند که با کنیزکی زیبا، سخن می‌گوید (همان، ۵۸۴-۵۸۷؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۷۶-۷۷۷؛ نه‌ایه‌الْأَرْبِ فِی اَخْبَارِ الْفُرْسِ وَ الْعَرَبِ، ۱۳۷۵، ۳۵۶، ۳۶۰-۳۶۱). اگرچه بهرام در بازگشت از شکارگاه دربارهٔ زن تاجدار سخنی نمی‌گوید، خُرَّادِ بُرْزین کنجکاوانه از بهرام دربارهٔ این شگفتی در نخجیرگاه می‌پرسد، اما بهرام پاسخ نمی‌دهد و دژم به ایوان می‌رود:

به شهر اندرآمد ز نخجیرگاه	از آن کار نگشاد لب بر سپاه
نگه کرد خُرَّادِ بُرْزین بدوی	چنین گفت کای مهتر راست‌گوی،
به نخجیرگاه این شگفتی چه بود	که آن کس ندید و نه هرگز شنود؟
ورا پهلوان هیچ پاسخ نداد	دژم گشت و سر سوی ایوان نهاد.

چون بهرام خوی و شیوه دیگری گرفت و به آیین شاهان بر تخت زرین می‌نشست و به شیوه آن‌ها انجمن می‌گزارد، دبیر بزرگ دانست که بهرام «دلیر و سترگ» شده است، پس اندیشناک پیش خُراد بُرزین رفت و چاره اندیشیدند. خُراد بُرزین به پادشاه ایران وفادار بود و اکنون که بهرام را آرزومند تاج و تخت شاهی می‌دید، از دبیر خواست تا هردو شبانه به سوی تختگاه ایران بگریزند:

نگه کرد کارش دبیر بزرگ	بدانست کوشد دلیر و سترگ
چو نزدیک خُراد بُرزین رسید	بگفت آنچه دانست و دید و شنید
چو خُراد بُرزین شنید این سخن	بدانست کآن رنج‌ها شد کهن
چنین گفت پس با گرامی دبیر	که کاری چنین بر دل آسان مگیر،
نباید گشاد اندرین کار لب	بر شاه باید شدن تیره شب،
که بهرام را دل پر از تاج گشت	همان تخت زیر اندرش عاج گشت.

(همان، ۵۸۸-۵۸۹)

چون بامدادان بهرام از گریختن خُراد بُرزین و دبیر بزرگ آگاه شد، جنگاورانی را برای بازگرداندن آن دو فرستاد و به هرروی آن‌ها دبیر بزرگ را گرفتند و پیش بهرام آوردند. او در پاسخ به دشنام‌گویی و خشم بهرام، این گریختن به سوی تختگاه را اندیشه خُراد بُرزین خواند و این که او چنین می‌انگاشت که اگر بهرام بر تخت نشیند، آن دو را خواهد کشت. بهرام اگرچه دبیر بزرگ را نکوهید، اما از کشتن او درگذشت. خُراد بُرزین - که شاید از راه دیگری رفته بود - گریخت و خود را به تختگاه رسانید (همان، ۵۸۷-۵۹۰). با وجود گزارش فردوسی درباره دستگیری دبیر بزرگ، به گفته بلعمی «هرمزد خراد برزین و بزرگ دبیر هردو از پیش بهرام بگریختند و بجستند و سوی هرمزد آمدند و قصه آن کنیزک او را بگفتند» (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۷۶-۷۷۷؛ همچنین نک: نه‌ایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۶۰-۳۶۱). هرچه باشد، این گریختن شبانه خُراد بُرزین از اردوگاه بهرام چوبین و رسیدن به تختگاه هرمزد چهارم، یکبار دیگر گواه چالاکی و زیرکی این چهره سیاستمدار و شگفت‌انگیز روزگار ساسانیان است. خُراد بُرزین در دیدار با پادشاه، همه رخدادهای پنهانی اردوگاه بهرام را بازگفت و از شکارگاه و گور و کاخ شگفت‌آور و گفت‌وگوی بهرام با زن زیبای تاجدار یاد کرد:

و زین روی خُراد بُرزین نهان	همی تاخت تا نزد شاه جهان
همه گفتنی‌ها بدو بازگفت	همه رازها برگشاد از نهفت
چنین تا از آن بیشه و مرغزار	یکایک همی گفت با شهریار،
و زان رفتن گور و آن راه تنگ	از آرام بهرام و چندین درنگ،

و زان کاخ و آن تخت گوهرنگار پرستندگان و زن تاجدار،
یکایک بگفت آن کجا دیده بود دگر هرچ از آن کار پرسیده بود.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۹۰)

او در گفت‌وگو با هرمزد یادآور می‌شود که سپاهیان با بهرام هم‌دل شده‌اند و آن زن تاجدار را همانا «بخت بهرام» می‌انگارند:

ز خُرّاد بُرزین پرسید شاه چه گفتند از آن زن بدان جا سپاه؟
به هرمزد چنین گفت کای شهریار سپه یکسره زان زن تاجدار،
بگفتند کآن بخت بهرام بود که بس خوب بر تخت و پدرام بود.

(همان، ۵۹۰-۵۹۲)

پادشاه به شگفتی آمد و موبد موبدان را فراخواند و از خُرّاد بُرزین خواست تا گفته‌هایش را برای موبد نیز بازگو کند. به‌باور موبد، آن گور همانا دیوی بود که بهرام را به راه نادرست رهنمون کرده و آن کاخ، جادویی بود و زن تاجدار، جادوگری که ستاندن تاج و تخت را به دل بهرام افکنده بود و پادشاه باید تلاش کند تا سپاه همراه بهرام را به تختگاه بازآورد (همان، ۵۹۰-۵۹۲؛ درباره بهرام چوبین و این زن تاجدار نک: آیدنلو، ۱۳۹۹، ۲۱-۵۲). از اشاره‌های کم و بیش منابع تاریخی درباره کارهای خُرّاد بُرزین و به‌ویژه از گزارش بلند و پرشاخ‌وبرگ شاهنامه فردوسی درباره او، نیک پیداست که خُرّاد بُرزین نزد هرمزد چهارم بسیار ارجمند بوده است که چون نماینده او به دیدار خاقان ترک می‌رود و سپس چون چشم و گوش وفادار پادشاه، در کنار بهرام دیده می‌شود و هرگاه نیاز به جانفشانی برای پادشاه باشد، دریغ نمی‌ورزد.

خُرّاد بُرزین در کنار خسرو دوم: همراهی تا روم

چندی دیگر، پیوند دوستانه هرمزد و بهرام تیره شد و بهرام با سپاهیان خود به رویارویی با هرمزد برخاست و فرماندهان و بزرگان سپاه نیز برای تاختن به تختگاه همدانستان شدند (یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۰۶؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۱؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۲؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۸۰-۵۸۳، ۵۹۲-۶۰۰؛ همچنین نک: شه‌بازی، ۱۳۸۹، ۵۷۸-۵۷۹؛ جلیلیان، ۱۳۹۶، ب، ۴۳۳-۴۳۷). بهرام در نامه‌ای به خاقان ترک درخواست آستی کرد و نوید داد که: «اگر بر جهان پاک مهتر شوم / ترا همچو کهتر برادر شوم» و چون آماده نبرد با هرمزد می‌شد، گنجینه خود را گشود و به سپاهیان درهم و دینار بخشید و نیاز آن‌ها را برآورد (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۶۰۸-۶۰۹). به گزارش دینوری، در این هنگام بود که هرمز جرابزین (هرمزد خرد برزین / خُرّاد بُرزین) و یزدک دبیر سپاه (در متن عربی: «کاتب الجند») شبانه

از اردوگاه بهرام گریختند و خود را به تختگاه رسانیدند و پادشاه را از رخدادها آگاه ساختند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۱-۱۱۲؛ دینوری، ۱۹۶۰، ۸۳؛ همچنین نک: نهاییه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۶، ۳۶۰). کوشش هرمزد برای دوستی و آشتی با بهرام و گونه‌ای پوزش خواستن از او (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۲-۱۱۳؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵) و یا به‌روایتی دیگر، فرستادن سپاهی برای نبرد با او (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۹؛ یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۰۷؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۶۱۵-۶۱۸) ناکام ماند و اکنون فرماندهان سپاه و بزرگان در تختگاه همداستان شدند که با کنار گذاشتن هرمزد، تاج و تخت را به شاهزاده خسرو واگذارند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۳). پیش از این که بهرام و سپاهیان او به تختگاه درآیند، بزرگان و نژادگان ایرانی توانستند بندویه و بستام دو دایی خسرو، و دیگران را از زندان هرمزد بیرون آورند (همان، ۱۱۳؛ همچنین نک: طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۷؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۳؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۶۲۳-۶۲۴). آتش شورش به کاخ شاهی رسید و به‌زودی هرمزد به زندان افکنده شد و بینایی چشم‌هایش را گرفتند (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۱۸۹-۲۰۰؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۷؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۳؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۶۲۳-۶۲۵). خسرو که در آذربایجان بود، از رویدادها آگاه گردید و با بزرگان و سپاهیان هوادار خود به تختگاه آمد و پادشاه شد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۳-۱۱۴؛ یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۰۷؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۷-۷۲۹؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۶۲۶-۶۲۸؛ ج ۸، ۳-۴). بهرام آگاه از شورش در تختگاه، با جنگاوران خود از ری به سوی پایتخت آمد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۴؛ یعقوبی، ۱۳۶۱، ج ۱، ۲۰۷؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۲۹؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۶۷). خسرو پادشاه شده بود و بهرام که تا چندی پیش خود را هوادار به تخت برآمدن شاهزاده خسرو می‌خواند، بهانه تازه‌ای برای یورش به تختگاه آفرید و در سپاه آوازه درافکند که می‌خواهد خسرو و همدستان وی را که هرمزد را از تخت گرفته‌اند، از پای درآورد و دوباره پادشاهی را به هرمزد واگذارد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۴؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۲؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۲-۲۳). پیغام‌های آشتی‌جویانه خسرو به بهرام و پیشنهاد دوستی و بخشیدن فرمانروایی سرزمین‌هایی از ایران شهر به او، نتیجه‌ای نداشت و پاسخ‌های بهرام گستاخانه و پرخاشگرانه بود. در نبردی که در کناره رودخانه نهروان رخ داد، جنگاوران خسرو گریختند و پاره‌ای نیز به سپاه بهرام پیوستند و خسرو با خویشاوندان و نزدیک‌ترین یاران خود به تختگاه و آنگاه به سوی بیزنس گریخت (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۰۱-۲۰۶؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۵-۱۱۷؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۰-۷۳۱؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۵-۳۷۶؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۶-۳۴، ۴۲-۵۹). هنوز چندان از تختگاه دور نشده بودند که همراهان خسرو، به‌ویژه دایی‌های او بندویه و بستام، اندیشناک شدند که مبدا بهرام دوباره هرمزد را به تخت نشانند و برای بازآوردن آن‌ها سپاه بفرستد، یا از بیزنس درخواست کند

پناهندگان را به ایران بازگرداند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۶؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۳۳۱؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۶۸؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۶؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۵۱-۵۲). از این رو، بستام و بندویه بدون آن که شاهزاده را از اندیشه خود آگاه کنند به بهانه‌ای به تختگاه بازگشتند و هرمزد را به دست خود خفه کردند و شتابان بازگشتند و به سوی روم پیش تاختند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۶-۱۱۷؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۲؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۵۱-۵۲؛ *نهایة الأرب فی أخبار الفرس و العرب*، ۱۳۷۵، ۳۶۶-۳۶۷؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۰۳؛ پانوش ۱؛ شهبازی، ۱۳۸۹، ۵۹۷-۶۰۰). یکی از همراهان و نزدیکان خسرو در نبرد نهروان و گریختن به سوی بیزانس، خُرَّاد بُرْزین بود که در این روزهای سخت و تنهایی شاهزاده خسرو، سخت همدل و فرمانبردار او بود (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۶-۱۱۷؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۲-۱۳، ۴۱؛ *نهایة الأرب فی أخبار الفرس و العرب*، ۱۳۷۵، ۳۶۵، ۳۷۳). اگرچه در گزارش روزهای پایانی فرمانروایی هرمزد چهارم و از تخت فروگرفتن او به دست بزرگانی چون بستام و بندویه، در منابع ما نام خُرَّاد بُرْزین به چشم نمی‌آید، اما از همراهی او با خسرو در گریختن به بیزانس و دوستی و همدلی همیشگی او با خسرو، برمی‌آید که او نیز همراه دیگر بزرگان یکی از ستیزه‌گران با هرمزد چهارم بوده است.

بهرام چوبین در تختگاه خود را پادشاه خواند و با تاج و جامه شاهی به تخت برآمد (تتوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۰۹-۲۱۰؛ همچنین نک: طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۲-۷۳۳؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۹-۱۲۰؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۵۹-۶۸). او جنگاوران خود را برای بازگرداندن شاهزاده و همراهان وی فرستاد که اگرچه به گریختگان رسیدند، اما با نیرنگ بندویه و گرفتار شدن خود او، خسرو و دیگران از چنگ دشمن گریختند (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۵۳-۵۹؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۷-۱۱۹؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۱-۷۳۲؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۶-۳۷۷). چندی دیگر، بهرام سیاوشان یکی از فرماندهان بزرگ بهرام چوبین، با سخن‌های بندویه که پس از دستگیری به اشاره خود بهرام چوبین، در خانه او زندانی بود، فریفته شد و تلاش کرد با همراهی چند تن دیگر، بهرام چوبین را فروگیرد، اما ناکام ماند و با مرگ او، بندویه نیز به آذربایجان گریخت و به موشیل ارمنی و دیگر هواداران خسرو پیوست (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۰؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۶۸-۷۴؛ برای روایتی دیگر از توطئه برای کشتن بهرام چوبین نک: تتوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۷-۲۱۸).

خسرو با خویشاوندان، یاران و نگهبانان ویژه خود، به شهر مرزی کیرکیسیون رسید و پروبوس فرمانده این شهر، آن‌ها را به نیکی پذیرفت. روز دیگر، خسرو نامه‌ای به امپراتور موریکیوس نوشت و خود را «خسرو، پادشاه ایرانیان» و موریکیوس را «امپراتور بسیار دوراندیش رومی‌ها، نیکوکارترین، صلح‌جو، دوستدار بزرگی و شرافت و دشمن ستمگری، دادگر، پرهیزگار، رهاننده درماندگان، مهربان و بخشایشگر»

خواند. او در این نامه که پروبوس آن را برای امپراتور فرستاد، نوشت که «خواست خداوند چنین بوده است که جهان از آغاز با دو چشم، درخشان شود؛ یکی پادشاهی بسیار نیرومند رومی‌ها و دیگری، پادشاهی بسیار خردمندانه ایران. و با این دو نیروی بزرگ است که مردمان نآرام و ستیزه‌جو، فرمانبردار می‌شوند و زندگی مردم همواره قانون‌مند می‌گردد». به‌باور خسرو، روم و ایران باید آشفته‌گی‌ها و بی‌قانونی‌ها را در جهان از بین ببرند و در تنگناها به یاری همدیگر بشتابند و از این‌رو، از امپراتور می‌خواهد در این روزهایی که «دیوهای بسیار بداندیش به پادشاهی ایران یورش آورده‌اند و کارهای نفرت‌انگیز انجام داده‌اند، بندگان را علیه اربابان و مردم را علیه فرمانروایان شورانده‌اند، بی‌نظمی را علیه نظم و آشوب و آشفته‌گی را علیه آرامش برانگیخته‌اند و دشمن خوبی‌ها و نیکی‌هایند»، رومی‌ها او را در جنگ با بهرام یاری دهند؛ بندهٔ بیدادگری که بزرگی و شکوه خود را از نیاکان خسرو یافته است، اما گستاخانه به تخت پادشاهی ایران چنگ انداخته و کشور را به آشوب کشانیده است. خسرو خود را «فرزند» نیازمند امپراتور می‌خواند و این‌که اکنون سزاوار رومی‌های صلح‌جو است که برای رهایی ایران برخیزند و رهایی‌بخشان و درمانگران پادشاهی ایرانیان شوند و نام خود را در تاریخ بلندآوازه‌تر کنند (تتوفیلاکت‌سیمو کاتا، ۱۳۹۷، ۲۰۶-۲۰۸). نویسندهٔ این نامهٔ خسرو به امپراتور بیزانس نیز باید خُراد بُرزین بوده باشد، چراکه به گزارش فردوسی، این خُراد بُرزین بود که از زبان خسرو برای گرفتن کمک جنگی از روم نامه‌ای شیوا و خردمندانه به امپراتور روم نوشت (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۸۶-۸۷). از سوی دیگر در شاهنامه، خُراد بُرزین پیش از این‌که سیاستمداری زیرک و نیرنگ‌باز و کاردان باشد، یک «دبیر» ارجمند است (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۷، ۵۳۳؛ ج ۸، ۱۰۸، ۲۴۹) و گهگاه اوست که نامه‌های پادشاه ایران را می‌نویسد (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۸۷ نوشتن نامهٔ خسرو دوم به امپراتور روم) یا نامه‌هایی که دیگر فرمانروایان برای او فرستاده‌اند را می‌خواند (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۴۸-۲۴۹ خواندن نامهٔ امپراتور روم پیش سپاهیان). خُراد بُرزین چنان‌که از سرگذشت و چندوچون کارهای او در دربار خاقان ترک‌ها و امپراتور روم برمی‌آید، شاید چند زبان آموخته بود (همان، ج ۸، ۲۴۹-۲۵۳؛ برای دبیران چندزبانه در دورهٔ ساسانیان نک: بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۶۲-۷۶۳؛ محمدی‌ملایری، ۱۳۷۲، ج ۱، ۲۷۳-۲۷۷). چندان شگفت نیست اگر بزرگان و کارگزاران ارجمند درباری در این روزگار زبان‌های بیگانه را آموخته باشند، یا دست‌کم آن‌هایی که برای رسانیدن پیغام‌های پادشاه ایران به سرزمین‌های همسایه فرستاده می‌شده‌اند، تا اندازه‌ای با زبان آن مردمان آشنا بوده باشند. به‌ویژه از دورهٔ خسرو انوشیروان که خود او فرمانروایی خردمند و دانش‌پرور بود و نهضت علمی و فرهنگی ایرانیان در روزگار او به اوج خود رسید (نک: محمدی، ۱۳۷۴، ۲۰۳-۲۲۸؛ جلیلیان و گیلانی، ۱۳۹۶، ۲۱-۳۴)، ایرانیان با آموختن زبان‌های بیگانه به ترجمهٔ متن‌های فلسفی، پزشکی، نجوم

و دیگر دانش‌های یونانی و هندی به زبان فارسی میانه پرداختند (میرفخرایی، ۱۳۹۴، ۴۰۴-۴۱۴؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۷۹، ۱۴۵-۱۵۸؛ جعفری‌دهقی، ۱۳۹۴، ۷۴۹-۷۸۰). خُرّاد بُرزین نیز در چنین روزگاری زندگی می‌کرد و چنان یک دبیر، باید دانش‌ها و هنرهای ویژه دبیران را آموخته باشد، چون آگاهیم که در دوره ساسانیان، دبیران باید در آموزشگاهها (در فارسی میانه: «دبیرستان»)، دانش و آگاهی‌های فنی و ویژه دبیری را می‌آموختند و نیز باید دارای زبان و بیانی شیوا و خطی زیبا می‌بودند (محمدی، ۱۳۷۴، ۳۲۴-۳۲۹؛ تفضلی، ۱۳۸۵، ۴۶-۴۸). این دبیران پس از آموختن دانش‌ها و آیین‌های دبیری، گزینش می‌شدند تا همه هنرها و توانایی‌های آن‌ها آشکار شود و آنگاه چیره‌ترین و آگاه‌ترین دبیران، به دبیرخانه دربار شاهی راه می‌یافتند و اندک‌اندک ارجمندی ویژه‌ای به دست می‌آوردند (جهشپوری، ۱۳۴۸، ۳۰-۳۱؛ تفضلی، ۱۳۸۵، ۴۷-۴۸).

خُرّاد بُرزین در بیزانس: سخنوری و خردمندی

خسرو و یاران او به شهر هیراپولیس رسیدند. موریکیوس به کامنتیولوس فرمانده سرزمین‌های شرقی روم دستور داده بود که با خسرو دیدار کند و برای او سازوبرگی شاهانه فراهم آورد و گروهی از نگهبانان رومی را برای پاسداری او برگزیند. چنین شد و خسرو نیز به اردوگاه سپاهیان ایرانی در مارتیروپولیس پیغام فرستاد و با اشاره به دوستی خود با امپراتور روم، آن‌ها را به فرمانبرداری خواند و بستام را نیز به ارمنستان و آذربایجان فرستاد تا ایرانیان هوادار خسرو را برای جنگ با بهرام گرد آورد (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۰-۲۱۱). خسرو حتی اندیشید که خود به تختگاه امپراتور برود، اما موریکیوس به او پیغام فرستاد که خسرو نباید از مرزهای سرزمین خود دور شود، چراکه بهرام بیدادگر نیرومندتر خواهد شد (همان، ۲۱۱). خسرو نمایندگانی نزد امپراتور فرستاد و او در انجمنی شاهانه، نمایندگان پادشاه ایران را پذیرفت و ارج گذاشت. به گزارش تئوفیلاکت سیموکاتا، تاریخ‌نگار بیزانسی همروزگار با این رخدادها، چون امپراتور به پارس‌ها اجازه سخن گفتن داد، برترین آن‌ها با دیدگانی اشک‌آلود سخن آغاز کرد تا به این شیوه، امپراتور را با ایرانیان همدل و همراه سازد. او پس از ستایش امپراتور روم، از بدبختی خسرو گفت و این‌که چگونه شاهی را از چنگ او درآورده‌اند و اکنون اگر از کمک و همراهی امپراتور روم برخوردار نگردد، باید از تاج و تخت خود چشم‌پوشد و مردی ستمگر به جای او پادشاه ایرانیان شود. این نماینده خسرو می‌گوید که اکنون شاید آن‌هایی که نیکوکار نباشند چنین بگویند که نباید به ایرانیان کمک شود و بهتر است آن‌ها درگیر جنگ خانگی و بدبختی‌های خود باشند و این برای روم صلح به بار می‌آورد، اما آن‌ها نمی‌دانند که روم به تنهایی نمی‌تواند جهان را فرمانروایی کند. و نیز این بدبختی ایرانیان همیشگی نخواهد بود چنان‌که سرگذشت تاریخی آن‌ها گواه است و اکنون اگر رومی‌ها از همراهی با خسرو که از نام‌آورترین و

دلاورترین شاهان جهان است خودداری ورزند، برای آن‌ها مایهٔ سربلندی نخواهد بود و نیز اگر رومی‌ها، بخت‌برگشته‌ای را یاری ندهند، راست‌کاری نکرده‌اند و اگر اکنون امپراتور از کمک به خسرو پرهیز کند، پس چه هنگام برای دفاع از راستی برمی‌خیزد و می‌جنگند؟ اکنون هنگام آن است که امپراتور کاری را انجام دهد که سزاوار نام و ارجمندی اوست، مگر این‌که راه نادرست در پیش گیرد و خود را سزاوار تاج و تخت امپراتوری روم نداند. در این هنگام است که امپراتور روم می‌تواند دادگری خود را به همهٔ مردم جهان بنمایاند و بدون جنگ و خونریزی، با کمک به خسرو برای رومی‌ها صلح به ارمان آورد. نمایندهٔ خسرو همچنین به امپراتور می‌گوید که مبادا رومی‌ها به درخواست نمایندگان بهرام با او همدستان شوند که این مایهٔ بی‌آبرویی روم خواهد شد، چراکه بهرام مردی ناسپاس و بدکردار است که از پادشاه خود نافرمانی کرده است، پس چگونه می‌تواند دوستی و همراهی رومی‌ها را برانگیزد؟ در پایان، این نمایندهٔ ایرانی به امپراتور روم می‌گوید که اگر رومی‌ها به خسرو یاری دهند، ایرانیان شهر مارتیروپولیس را به روم بازمی‌گردانند، شهر دارا نیز به روم بخشیده خواهد شد و از ارمنستان بیرون خواهند رفت و آشتی و دوستی جای جنگ را می‌گیرد. و این‌که، این سخن‌ها تنها گوش‌نواز نیستند و ایرانیان به راستی پایبند پیمان خود خواهند بود و نمی‌خواهند با دروغ‌گویی تخم دشمنی و کینه بکارند (همان، ۲۱۱-۲۱۶). سپس تر به این فرستادهٔ خردمند و سخنور خسرو بازمی‌گردیم.

به‌گزارش فردوسی، خسرو و یاران او هنگام گریختن به روم، در میانهٔ راه بازرگانی را دیدند که از مردم اردشیر خورهٔ در پارس بود. او خوان گسترد و خوردنی‌ها گذارد و آبدستان (= آبریز، آفتابه) آورد تا خسرو دست بشوید، اما خُراد بُرزین آبدستان را از او گرفت و خود بر دست پادشاه آب ریخت. سپس بازرگان برای پادشاه جام می‌آورد و دوباره خُراد بُرزین آن جام را از او ستاند و نزد شاه رفت:

چو نان خورده شد مرد مهمان‌پرست	بیامد گرفت آب‌دستان به دست
چو از دور خُراد بُرزین بدید	ز جایی که بُد پیش خسرو دوید
ز بازارگان بستد آن آب گرم	بدان تا ندارد جهاندار شرم
پس آن مرد بازارگان پُر شتاب	می‌آورد برسان روشن گلاب
دگر باره خُراد بُرزین ز راه	ازو بستد آن جام و شد نزد شاه.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۷۸-۷۹؛ برای این خدمتگذاری‌های خُراد بُرزین نک: خالقی‌مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۳۵)

خسرو برای درخواست کمک جنگی از امپراتور روم، پنج تن از همراهان خود، بستام، بالوی، اندیان، شاپور و خُراد بُرزین را برگزید و آن‌ها را پند و اندرز داد که در دربار قیصر، چگونه باشند و چگونه سخن گویند. او از خُراد بُرزین خواست تا نامه‌ای شیوا و خردمندانه به امپراتور بنویسد، چراکه فیلسوفان نزد اویند و مبادا

سخن یاوه‌ای بشنوند و چون امپراتور نامه را می‌خواند، زبان بگشاید و رومی‌ها همتای گفتار او نخواهند بود (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۸۶-۸۷). در روایت دیدار فرستادگان خسرو با امپراتور روم نیز خُرَّادِ بُرْزین چنان یک سیاستمدار ورزیده و خردمند به‌چشم می‌آید و امپراتور روم را شگفت‌زده می‌کند. نمایندگان خسرو به روم رسیدند و امپراتور آن‌ها را در کاخ خود پذیرفت و ایرانیان زبان به ستایش و آفرین امپراتور گشودند و او نیز با خوش‌آمدگویی از شاه ایران و از رنج راه پرسید. چون به دستور امپراتور، چهار تخت زرین برای فرستادگان شاه ایران نهادند، دیگران نشستند اما خُرَّادِ بُرْزین به پای ایستاد.^۱ در پاسخ به امپراتور که از او نیز می‌خواست تا بنشیند، خُرَّادِ بُرْزین پاسخ داد که چون وی نامه شاه ایران را در دست دارد و هنوز پیام را نگزارده است، سزاوار نخواهد بود که بنشیند:

به فرمان آن نامور شهریار	نهادند کرسی زرین چهار
نشست این سه پرمایه نیک‌رای	همی بود خُرَّادِ بُرْزین به پای
بدو گفت قیصر که بر زیرگاه	نشیند کسی کو پیمود راه
چنین گفت خُرَّادِ بُرْزین که شاه	مرا در بزرگی نداده‌ست راه،
که در پیش قیصر بیارم نشست	چنین نامه شاه ایران به دست.

(همان، ۸۸-۸۹)

به اشاره امپراتور، خُرَّادِ بُرْزین سخن آغاز کرد و او پس از ستایش پروردگار و اشاره‌ای به تاریخ کهن ایرانیان و یگانگی و پیوستگی ایرانیان و رومی‌ها، پیغام خسرو را بازگفت که از امپراتور می‌خواست تا در برابر «بنده‌ای ناسزاوار» (= بهرام چوبین) که تاج و تخت خاندانی او را ستانده بود، وی را یاری دهد. امپراتور روم با شنیدن سخن‌های خُرَّادِ بُرْزین و خواندن نامه خسرو، غمگین شد و به خُرَّادِ بُرْزین گفت که خسرو همچون «خویش و پیوند» اوست و از هیچ کمکی به وی فروگذار نخواهد شد و «اگر دیده خواهد ندارم دریغ» (همان، ۸۸-۹۱)

فرستاده سخنور خسرو در گزارش تئوفیلاکت سیموکاتا، این گونه که در شاهنامه فردوسی نیز آمده است، خُرَّادِ بُرْزین بوده و این، هم از سخنوری و فرهیختگی او در انجمن رومی‌ها و گفت‌وگو با امپراتور روم پیداست و هم از اشاره تئوفیلاکت سیموکاتا به نیرنگ او برای همدل ساختن امپراتور با ایرانیان، که با دیدگان اشک‌آلود از نافرمانی و بیدادگری بهرام سخن می‌گوید و با ستایش و بزرگ‌داشت رومی‌ها و امپراتور، از آن‌ها درخواست کمک می‌کند. آگاهیم که بندویه پیش‌تر به چنگ نیروهای بهرام افتاده بود

۱. در شاهنامه، پیش‌تر فرستادگان شاه پنج تن بودند، اما در دیدار با امپراتور روم، آنها چهار تن‌اند و یکجا نام آن‌ها بستام، شاپور، اندیان و خُرَّادِ بُرْزین می‌آید (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۸۶-۱۰۳؛ همچنین نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۴۱).

و پس از رهبری توطئه‌ای ناکام برای کشتن بهرام، به آذربایجان گریخت (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۰۹، ۲۱۷-۲۱۸؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۱۹-۱۲۱؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۶۸-۷۴). بستام نیز پیش از رفتن نمایندگان خسرو به سنای روم، به دستور خسرو برای گرد آوردن سپاه به ارمنستان و آذربایجان رفته بود (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۰-۲۱۱)، از این رو بی‌گمان این نمایندهٔ سخنور و فریبکار خسرو، بندویه یا بستام نبوده‌اند. سیاستمداری و خردمندی نمایندگان خسرو، به‌ویژه تلاش خُراد بُرزین و ستایش آن‌ها از امپراتور روم، همدلی و مهربانی رومی‌ها را برانگیخت و از این رو، سنا و امپراتور روم با نادیده گرفتن پیشنهادهای بهرام، پذیرفتند که در جنگ خانگی ایرانیان، با همهٔ نیروی خویش هوادار خسرو باشند (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۶). به هر روی، چنان که از این گزارش‌ها برمی‌آید، با سخنوری و سیاستمداری خُراد بُرزین بود که امپراتور بیزانس با خسرو برای نبرد با بهرام همراه شد و برای نخستین بار در تاریخ ساسانیان، جنگاوران رومی و ایرانی در کنار یکدیگر جنگیدند.

به گزارش فردوسی هنگامی که فرستادگان خسرو در دربار قیصر بودند، وی خواست تا خردمندی و تیزهوشی ایرانیان را بیازماید و دستور داد پیکره‌ای شگفت‌انگیز از دختری ساختند که گهگاه سر خود را تکان می‌داد و اشک می‌ریخت. امپراتور به فرستادگان خسرو گفت که این دختر اوست و گرفتار غم و اندوه مرگ شوهر خود شده است و از آن‌ها خواست با دخترش سخن بگویند و عشق و مهر وی را از دل دختر بیرون کنند تا آرام گیرد. فرستادگان ایرانی - بستام، بالوی و شاپور - یکی پس از دیگری به این پیکره یا دختر ساختگی امپراتور نزدیک شدند و با او سخن‌ها گفتند، اما تلاش آن‌ها بیهوده بود و آن دختر چیزی نمی‌گفت و تنها اشک می‌ریخت. خُراد بُرزین پس از دیگر دوستان خود پیش شاهدخت رفت و چون به او و کنیزکان همراه وی نگریست، به شگفت آمد چرا که کنیزکان نیز سخن نمی‌گفتند، اشک‌های شاهدخت همواره می‌ریخت و او بازوان و پاهای خود را تکان نمی‌داد. خُراد بُرزین نزد امپراتور بازگشت و گفت که این دختر و کنیزان او، پیکره‌هایی بدون روح، و طلسم‌اند که رومی‌ها ساخته‌اند تا فرستادگان خسرو را بیازمایند. امپراتور از خردمندی و دانش فراوان وی به شگفت آمد و او را ستود و شایستهٔ آن خواند که «دستور» (= وزیر/مشاور) پادشاهان باشد (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۰۵-۱۱۰). آنگاه امپراتور در کاخ خود، خُراد بُرزین را به اتاقی بُرد که در آن پیکرهٔ اسبی با سوار کار دیده می‌شد که آزادانه در هوا آویخته بودند. امپراتور از او می‌پرسد که چرا این پیکره از هوا به زمین نمی‌افتد و او می‌گوید که پاسخ را از کتاب‌های هندی‌ها می‌داند و آن، چنین است که اسب و سوار از آهن‌اند و خانه از مغناطیس ساخته شده است و چون از هر سو به خاصیت آهن‌ربایی اسب و سوار را به خود می‌کشاند، این چنین در هوا آویخته مانده‌اند. آنگاه خُراد بُرزین با امپراتور دربارهٔ دین هندی‌ها، مسیحیت و برتری‌های «دین

کیومرثی» و «راه و آیین تهمورثی» بر مسیحیت و نیز دربارهٔ تبار پادشاهان ایرانی و دادگری و دینداری و خردمندی آنها و بیدادگری و خونریزی رومی‌ها گفت‌وگو می‌کند. امپراتور نیز خردمندی و زبان‌آوری خُرَّادِ بُرْزین را می‌پسندد و آفرین‌ها می‌گوید و خسرو، پادشاه ایرانیان را نیز می‌ستاید که چون او کهتری دارد و تاجی ارزشمند به خُرَّادِ بُرْزین می‌بخشد (همان، ۱۱۰-۱۱۵). امپراتور روم پیش از فرستادن سپاه به کمک خسرو، به نمایندگان او خواستهٔ فراوان بخشید و آن‌ها را این‌گونه ستود که: «سَزَد گر برآند گردن به ماه» و به‌ویژه دربارهٔ خُرَّادِ بُرْزین گفت:

چو خُرَّادِ بُرْزین نبیند کسی وگر چند ماند به گیتی بسی
بدان آفریدش خدای جهان که تا آشکارا شود زو ننهان
چو خورشید تابنده او بی‌بدی‌ست همه رای و کردار او ایزدی‌ست.

(همان، ۲۴۸-۲۴۹)

گویا روایت طلسم ساختن رومی‌ها، یادگاری است از آنچه فرستادگان ایرانی در دربار روم دیده بودند؛ یکی شاید تندیس مریم مقدس بوده است که پسر نوزاد خود را در آغوش گرفته بود و زنانی گرداگرد او بوده‌اند و از چشم مریم اشکی می‌ریخت و همزمان دستی می‌جنبانید (= مریم گریان). و دیگری تندیس مردی بر اسبی آویخته در هوا، یعنی تندیس بدون پایه بوده است و گویا ایرانیان با دیدن این پیکره‌ها که بازتاب صنعت پیشرفته‌تر رومی‌ها بود، به‌شگفتی آمده‌اند و در بازگشت به ایران، آن را بازگو کرده‌اند و سپس شاخ و برگ افسانه‌ای گرفته است. آزمودن خرد و هوش نمایندگان خسرو و گفت‌وگوی خُرَّادِ بُرْزین با امپراتور روم نیز گویا ساخته‌وپرداختهٔ ایرانیان برای بازنمایی بیش‌تر دانایی این نمایندهٔ خسرو و زیرکی و خردمندی اوست (خالقی‌مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۱، ۵۱؛ همچنین نک: خالقی‌مطلق، ۱۳۸۶، ۴۴). در هیچ منبع تاریخی دیگری، داستان آزمودن فرستادگان خسرو و این گفت‌وگوی خُرَّادِ بُرْزین با امپراتور نیامده است، بنابراین شاید این داستان در خداینامه دورهٔ ساسانیان نیز وجود نداشته است و تاریخ‌نگارانی که ترجمه/ترجمه‌های عربی خداینامه را پیش چشم داشته‌اند، این روایت را ندیده‌اند. اگر چنین باشد، باید انگاشت که روایت طلسم ساختن رومی‌ها و آزمودن فرستادگان خسرو، از راه دیگر دفترهای پهلوی به دست گردآورندگان شاهنامهٔ ابومنصوری (نوشته‌شده در ۳۴۶ هجری) رسیده است و چون این شاهنامهٔ منثور، یگانه منبع فردوسی در سرودن شاهنامه بود (برای این دیدگاه نک: خالقی‌مطلق، ۱۳۸۶، ۳۴-۳۶؛ امیدسالار، ۱۳۷۶، ۱۲۰-۱۴۰؛ امیدسالار، ۱۳۷۸، ۲۳۹-۲۵۲؛ خطیبی، ۱۳۸۱، ۵۴-۷۳)، این داستان نیز با پایبندی او به منبع خود، در شاهنامهٔ فردوسی آمده است.

خسرو در پیغام تازه‌ای به موریکیوس نوشت که اگر به یاری رومی‌ها بتواند بهرام را شکست دهد و پادشاه

شود، در یک معاهده دوستی همیشگی، شهرهای مارتیروپولیس، دارا و پاره‌ای از ارمنستان ایران را به روم خواهد داد و از گرفتن هزینه نگهداری دربندهای قفقاز چشم خواهد پوشید (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۱-۲۱۶؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۰۷ پانویشت ۱؛ وینتر و دیگناس، ۱۳۸۶، ۳۳). در سوی دیگر، بهرام نیز در نامه‌ای به موریکیوس پیشنهاد داد که اگر گریختگان را تنها گذارد، شهرهای دارا، نصیبین و کرانه غربی رودخانه دجله را به امپراتور واگذار می‌کند (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۷). چند تن از بزرگان و سناتورهای رومی پیشنهاد دادند که امپراتور به خسرو کمک نکند تا ایرانیان درگیر جنگی خانگی بوده و یکچند رومی‌ها از نبرد با آن‌ها آسوده باشند (سبه‌ئوس، ۱۳۹۶، ۹۱؛ همچنین نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۱؛ یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۰۸؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۹۲-۹۳). گذشته از این، رومی‌ها از راستی و درستی خسرو چندان دلگرم نبودند و حتی اندیشناک بودند که شاید پیشنهادهای او نیرنگی بیش نباشد و دشواری‌های تازه‌ای در مرزهای شرقی روم به‌وجود آید (سبه‌ئوس، ۱۳۹۶، ۹۰-۹۱).

بهرام رباینده تاج و تخت ساسانیان بود و چشم‌انداز پشتیبانی روم از شاهزاده تاج باخته تا اندازه‌ای روشن تر بود. از این رو، موریکیوس خردمندانه‌تر دید از شاهزاده‌ای هواداری کند که خود را «بنده» امپراتور روم می‌خواند و به او پناهنده شده بود. او در نامه‌ای به بهرام درخواست او را نپذیرفت و به فرماندهان خود پیغام داد تا خسرو را یاری دهند و نیز همه ایرانیانی را که از سال‌های پیش در روم اسیر جنگی بودند، همراه با جنگاوران رومی برای نبرد با بهرام فرستاد (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۱۶-۲۱۷). خسرو در بهار سال ۵۹۱ م. با همراهی جنگاوران رومی آماده نبرد با بهرام شد. او در شهر دارا فرود آمد و پس از این که موریکیوس کمربندی گرانبها، تاج شاهی و تخت‌ها و میزهای زرین و نیز گروهی از نگهبانان ویژه خود را برای پاسداری از خسرو به شهر دارا فرستاد، هر روز ایرانیان بیش‌تری از همراهی بهرام روی برمی‌تافتند و به سپاهیان خسرو می‌پیوستند. خسرو نیز در فرمانی شاهانه، شهر دارا را به امپراتور روم بخشید و دلاوزاس / دلابزاس شهر را که مردی برجسته بود، به بیزانتیوم فرستاد تا کلید شهر و سند حق مالکیت این شهر را به رومی‌ها واگذارد (همان، ۲۳۱-۲۳۳). به‌باور چند پژوهنده تاریخ ساسانیان، این دلاوزاس / دلابزاس باید همان فرستاده خسرو دوم به نام دلاوزاس / دلابزاس پارسی باشد که در اکتبر سال ۵۹۰ م. به نمایندگی از خسرو برای دیدار با امپراتور موریکیوس به تختگاه امپراتوری آمده بود. در آن هنگام امپراتور که در یکی از کاخ‌های خود در بیرون تختگاه بود، شتابان خود را به شهر رسانید و چنان که سزاوار این فرستاده بود، با او دیدار و گفت‌وگو کرد (همان، ۲۳۲ پانویشت ۱۶؛ ۲۵۹ پانویشت ۱۰۰؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۱۱ پانویشت ۱ که او را زلابزان و دلابزان آورده است؛ شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۱۳ که او نیز ریخت زلابزن یا به یونانی دلابزیس / دلابزیس را درست می‌داند). همچنین نولدکه و

به پیروی از او، شهبازی گفته‌اند که این زَلَبزان یا دَلَبزان همان هرمزد نیرنگ‌باز و فرستاده خسرو دوم برای کشتن بهرام چوبین است و نام کامل او را هرمزد جَرابزین آورده‌اند (نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۱۱ پانویشت ۱؛ شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۱۳). کریستن‌سن نیز در اشاره‌ای کوتاه می‌گوید که خسرو، سیاستمدار کهنه‌کار خود، جَرابزین یا هرمزد جَرابزین را با کلید شهر دارا به بیزانس فرستاد (کریستن‌سن، ۱۳۸۳، ۵۹). اگرچه تئوفیلاکت سیموکاتا در یادکرد دیدار نخستین فرستادگان خسرو با امپراتور، نام نماینده سخنور و زیرک خسرو را که با چشمانی آشک‌آلود از رومی‌ها برای نبرد با بهرام درخواست کمک می‌کرد، نیاورده است، اما چنین برمی‌آید که او همین زَلَبزان یا دَلَبزان بوده است که دو بار دیگر نیز به دیدار امپراتور رفته است، یکی برای واگذار کردن کلید شهر دارا و دیگری در اکتبر سال ۵۹۰ م. و هر دو بار نیز امپراتور او را چنان‌که سزاوار فرستاده‌ای ارجمند بود، به نیکی نواخت. پیش‌تر نولدکه و به پیروی از او، شهبازی یکی بودن این زَلَبزان / دَلَبزان و هرمزد جَرابزین یا خُرَّاد بُرْزین در شاهنامه را یادآور شده‌اند (نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۱۱ پانویشت ۱؛ شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۱۳)، اما اشاره‌ای به یکی بودن این‌ها با آن نخستین فرستاده خسرو نکرده‌اند. بر بنیاد گزارش شاهنامه فردوسی درباره دیدار خُرَّاد بُرْزین با امپراتور روم و سخنرانی و زیرکی و خردمندی او، باید فرستاده سخنور و نیرنگ‌باز خسرو در روایت تئوفیلاکت سیموکاتا را همین خُرَّاد بُرْزین یا زَلَبزان یا دَلَبزان (به یونانی: دَلابزیس / دَلابزیس) بدانیم.

بهرام که از آمدن خسرو و نیروهای رومی آگاه شده بود، با جنگجویان خود از تختگاه بیرون زد و روانه نبرد شد. خسرو گروهی از سپاهیان خود را به فرماندهی مبودس به سوی تختگاه فرستاد و خود با دیگر نیروها از شهر دارا به سوی آذربایجان تاخت (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۳۳). مبودس شهرهای سلوکیه تیسفون، رومیه یا انطاکیه خسرو (در کناره شرقی دجله و جنوب تیسفون) و آنگاه خود تیسفون بزرگ‌ترین شهر و تختگاه ایران شهر را گشود و به گوش همگان رسانید که خسرو شاهنشاه ایران است (همان، ۲۳۷-۲۴۱). از سوی دیگر، خسرو و رومی‌ها به آذربایجان رسیدند (همان، ۲۴۱-۲۴۳) و بندویه و موشل ارمنی نیز با جنگاوران خود به خسرو پیوستند و مردانی از پارس، اصفهان و خراسان نیز که از پادشاهی بهرام ناخرسند بودند، به سوی خسرو گریختند (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۲-۷۳۳؛ ثعالی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۹). در نبردی خونین در دشتی در جنوب دریاچه ارومیه، شیرازه سپاه بهرام از هم گسیخت و بهرام با بازمانده سپاهیان و یاران ویژه خود به سوی خراسان گریخت و با گذشتن از رودخانه جیحون به خاقان ترک‌ها پناه برد (تئوفیلاکت سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۴۳-۲۴۸؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۲-۱۲۵؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۳؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۶۸؛ ثعالی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۷-۳۷۸؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۳۵-۱۳۵، ۱۶۸-۱۷۰). خسرو پس از پیروزی در نبرد با بهرام و بازگشت پیروزمندانه به تختگاه،

به فرماندهان و جنگجویان رومی که او را در نبرد با بهرام یاری داده بودند، درهم و دینار فراوان و پیشکش‌های ارزنده بخشید (مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۷۰؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۷، ۱۳۹؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۷؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۶۳؛ نه‌ایه‌الآرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۲). به گزارش فردوسی، این خُراد بُرزین بود که از سوی پادشاه، سپاهیان رومی را عَرَض داد و به آن‌ها درهم و دینار و هدیه‌ها بخشید:

به خُرادِ بُرزین بفرمود شاه	که رو عَرَض گه ساز و دیوان بخواه،
همه لشکر رومیان عَرَض کُن	هر آنکس که هستند نو، گر کَهَن،
دو دیوان بده رومیان را ز گنج	به دادن نباید که بینند رنج.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۶۳)

همچنین خسرو بزرگان و فرماندهان و جنگجویان وفادار به خود را پادشاه‌ها بخشید و به‌ویژه آن‌هایی که همراه وی به روم گریخته بودند، ارج فراوان دیدند و فرمانروایی استان‌ها و شهرستان‌هایی از ایران شهر را به دست آوردند (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۸۰۳؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۷-۱۲۸؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۶۴-۱۶۶؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۵). بندویه و بستام که با پایمردی و کوشش زیاد خواهرزاده خود را به تخت نشاندند - دست‌کم برای چندی - از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند. بندویه وزیر بزرگ شد و اداره همه دیوان‌ها و خزانه ایران شهر به او واگذار گردید و بستام نیز اسپهبد خراسان و قومس و طبرستان و گرگان شد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۷). یکی از نزدیک‌ترین و وفادارترین یاران و دوستان پادشاه، خُرادِ بُرزین بود که او نیز پایگاه و ارج ویژه‌ای در دربار یافت، چنان‌که پادشاه همه مهتران را در فرمان خُرادِ بُرزین درآورد و پای فرمان‌های شاهی نام او می‌آمد:

بفرمود تا هرک مهتر بدند	به فرمان خُرادِ بُرزین شدند،
به گیتی رونده بود کام اوی	به منشورها بر بود نام اوی.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۶۵)

از گزارش فردوسی برمی‌آید که خُرادِ بُرزین شاید وزیر خسرو و یا رئیس همه کارهای دربار شاه شده بود، چنان‌که بنداری اصفهانی نیز می‌گوید که خسرو «دواین المملکت» (= دیوان‌های کشور) را که خسرو انوشیروان به وجود آورده بود، به خُرادِ بن بُرزین واگذارده است (بنداری اصفهانی، ۱۳۵۰ ق. ج ۲، ۲۲۰؛ همچنین نک: مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۸۳، ۹۶ که می‌گوید خُرادِ بُرزین «دستور» (= وزیر) خسرو پرویز بوده است). سپس تر چون قباد دَوَم / شیرویه از مریم دختر امپراتور و همسر خسرو زاده شد، پادشاه

ایران پیغام شادباش و مژده برای امپراتور روم فرستاد که گویا نویسندهٔ این نامه هم خُرَّادِ بُرْزین بوده است (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۴۶) و چون فرستادگان امپراتور روم نامهٔ ستایش‌آمیز او را با پیشکش‌های ارزنده به دربار خسرو آوردند، پادشاه از خُرَّادِ بُرْزین خواست تا این نامه را برای همگان بخواند:

به خُرَّادِ بُرْزین چنین گفت شاه که این نامه برخوان پیش سپاه
به عنوان نگه کرد مرد دبیر که گوینده‌ای بود و هم یادگیر.

(همان، ۲۴۸-۲۴۹)

پیغام‌آوران رومی یک ماه در ایران به نیکی و شادی میهمان دربار بودند و سپس خسرو نامهٔ امپراتور را پاسخ داد و با پیشکش‌های ارزندهٔ فراوان به روم فرستاد (همان، ۲۵۳-۲۵۹). از اشارهٔ فردوسی به چندوچون نگارش و مهر نهادن این نامه و نگهداری آن به دست خُرَّادِ بُرْزین، هرچند نه آشکارا، چنین برمی‌آید که شاید این نامه را هم خُرَّادِ بُرْزین نوشته باشد:

نهادند بر نامه‌بر مَهر شاه همی داشت خُرَّادِ بُرْزین نگاه.

(همان، ۲۵۷)

شاهکار خُرَّادِ بُرْزین: بهرام چوبین در کام مرگ

با وجود بهرام در نزد خاقان ترک، شاهی و زندگانی برای خسرو گوارا نبود (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۰) و همواره اندیشناک بود که مبدا بهرام به یاری ترک‌ها به نبرد با او برخیزد (یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۱۰؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۷-۱۲۸؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۶؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۹-۳۸۳). از این رو، خسرو در پیغامی درشت و گلایه‌آمیز از خاقان پرسید که چرا بهرام بندهٔ نافرمان و ناسپاس وی را پناه داده است و از او خواست که یا بهرام را به ایران بازگرداند و راه دوستی و آشتی با ایرانیان در پیش گیرد، یا آمادهٔ نبردی سخت و خونین با سپاهیان ایران باشد که آتش آن آهن را می‌گدازد و کودکان را پیر می‌کند (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۰؛ همچنین نک: فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۸۴-۱۸۶). خاقان ترک‌ها نمی‌خواست این دشمن پادشاه ایران و مایهٔ نگرانی او را از دست بدهد و بنابراین به خسرو پاسخی درشت و گستاخانه داد و یادآور شد که هرگز بهرام را باز نمی‌گرداند (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۰؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۸۴-۱۸۸؛ همچنین دربارهٔ این نامه‌نگاری‌ها نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۱۱۵-۱۱۶). خسرو از این همداستانی خاقان و بهرام بیش‌تر به‌خشم آمد و نگران از آغاز جنگی دیگر با بهرام، در انجمنی از بزرگان و نژادگان، آن‌ها را از پاسخ خاقان آگاهانید. آن‌ها به پادشاه گفتند که مردی خردمند و زیرک را به دربار خاقان بفرستد تا پنهانی وی را از سرگذشت بهرام و نافرمانی و ناسپاسی او آگاه کند و این‌گونه

بتواند خاقان را با پادشاه ایران همدل سازد (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۸۷-۱۸۸؛ نه‌ایه‌الآرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۶). از سوی دیگر، چون بهرام شنید که خسرو به خاقان نامه نوشته است، به دربار او آمد و با دشنام‌گویی به خسرو، از خاقان خواست که سپاهی دلاور به او بسپارد تا ایران زمین را برای خاقان به چنگ آورد و تخمه ساسانیان را نابود گرداند:

سپاهی دلاور ز چین برگزین	بدان تا ترا گردد ایران زمین،
بگیرم به شمشیر ایران و روم	ترا شاه خوانم بران مرز و بوم،
به نام تو بر پاسبانان به شب	به ایران و نیران گشایند لب،
بیرم سر خسرو بدهنر	که مه پای ماناد از یشان مه سر،
چو من کهتری را ببندم میان	ز بن برکنم تخم ساسانیان.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۸۸)

خاقان در انجمن شاهی، این پیشنهاد بهرام را با بزرگان و خردمندان بازگو کرد و آن‌ها همدستان بودند که باید سپاهی بزرگ و نیرومند را به فرماندهی دو جنگاور دلاور خود با بهرام برای جنگ با خسرو همراه کنند. بهرام روانه مرو شد و اردوگاه جنگی خود را در کناره آمودریا (= جیحون) بنیاد نهاد و نگهبانان او گذرگاه‌های رودخانه و هرگونه رفت‌وآمد به سوی ایران را سخت می‌پایبند (همان، ۱۸۸-۱۹۰). در این روزگار نیز یکبار دیگر خُراد بُرزین چنان سیاستمداری که‌نه کار به میدان آمد و کاری را با سیاست و نیرنگ پیش برد که شاید در نبود او، باید چند ده هزار جنگاور در آوردگاه نبرد برای انجام آن می‌کوشیدند. خسرو، خُراد بُرزین خردمند را با ارمغان‌های فراوان و پیغام دوستی نزد خاقان فرستاد. او باید راه دوستی و مهربانی با خاقان در پیش می‌گرفت تا اندک‌اندک با اندرزهای خود، باور نیک خاقان را درباره بهرام دیگرگون کند و پیوند دوستی آن‌ها را بگسلد:

به خُراد بُرزین چنین گفت شاه	که بگزین برین کار، بر خانه راه
یکی سوی خاقان بی‌مایه پوی	سُخُن هرچ دانی که باید، بگوی
به ایران و نیران تو داناتری	همان بر زبان بر تواناتری.

(همان، ۱۹۰)

خُراد بُرزین به سوی سرزمین ترک‌ها رفت و چون بهرام آموشد از راه جیحون را می‌پایبند، از گذرگاهی ناشناخته از رودخانه گذشت و خود را به سرزمین خاقان رسانید. او به دربار پذیرفته شد و در دیدار با خاقان، سخنورانه پس از ستایش خداوند و اشاره‌ای به گذشته‌های کهن ایران از خویشاوندی خسرو از

سوی مادر بزرگ با خاقان و دیگر چیزها گفت، چنان که خاقان از زبان آوری و دانش خُرَّادِ بُرْزین خرسند و خشنود شد و به شگفتی آمد و او را ستود:

همی گفت و خاقان بدو داده گوش
چنین گفت کای مرد دانش فروش،
به ایران اگر نیز چون تو کس است
ستاینده آسمان او بس است.

(همان، ۱۹۱-۱۹۲)

به هر روی، خُرَّادِ بُرْزین چندی در تختگاه خاقان ماندگار شد و همواره نزد او می‌آمد و خاقان را ارج می‌نهاد و گفت و گوها می‌کرد و اندک‌اندک زبان به بدگویی از بهرام گشود و این که چگونه هرمزد پادشاه ایران او را برگزیده و ارج نهاده بود، اما بهرام که مردی بد نهاد و بی‌وفاست، ناسپاسانه نافرمانی کرد و تاج و تخت شاهی ساسانیان را به چنگ خود درآورد. خُرَّادِ بُرْزین با چنین سخن‌هایی خاقان را بیم داد که مبادا بهرام با او نیز بی‌وفایی و شاهی او را تباه کند. اما خاقان سخت هواخواه بهرام بود و خشم‌آگین به خُرَّادِ بُرْزین یادآور شد که اگر وی فرستاده شاه ایران نبود، نمی‌گذاشت بار دیگر به بارگاه درآید و هشدار داد که مبادا دوباره از بهرام بدگویی کند (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۰-۳۸۱؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۹۳-۱۹۴؛ همچنین نک: بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۶؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۸؛ نهاییه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۶-۳۸۷). خُرَّادِ بُرْزین با زیرکی از خاقان خواست اکنون که چنین باوری دارد، دست کم از این گفت و گو با بهرام چیزی نگوید که مبادا وی را فرو گیرد و خاقان نیز پذیرفت (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۸؛ نهاییه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۷). او اکنون می‌دانست که نمی‌تواند کین بهرام را در دل خاقان نشانند، به‌ویژه که بهرام وی را آزمند ایران ساخته بود و چنان که فردوسی گزارش می‌دهد، بهرام به او گفته بود که وی را بر خسرو چیره خواهد کرد و ایران را به فرمان او خواهد آورد و خاقان نیز با سپردن مردان جنگی و سازوبرگ فراوان، بهرام را آماده نبرد با خسرو گردانید و به اشاره خاقان، بهرام اردوگاه خود را در کناره آمودریا ساخته بود (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۹۴-۱۹۷؛ همچنین نک: ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۱). خُرَّادِ بُرْزین که نمی‌خواست ناکام باشد، به‌زودی با میانجی‌گری پیشکار و کدخدای خاتون، نزد او رفت و همواره با نیرنگ و مهربانی و بخشیدن ارمغان‌ها، با اشاره به گذشته بهرام در ایران و نافرمانی او و اکنون ارجمندی او در دربار خاقان، و نیز یادآوری نبردهای بهرام با ترک‌ها و کشتن شابه شاه و تاراج گنجینه‌های او، دل خاتون را سخت برآشفته تا این که خاتون ترسناک از این که مبادا بهرام شاهی آنها را تباه کند، با خُرَّادِ بُرْزین همدل شد تا بهرام را با نیرنگی فرو گیرند (همان، ۱۹۴-۱۹۵؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۱؛ دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۸-۱۲۹؛ نهاییه الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۷-۳۸۸). به گزارش فردوسی، خُرَّادِ بُرْزین پس از ناامید شدن از خاقان، همواره چاره‌ای می‌جست تا

به خاتون نزدیک شود. از سوی دیگر، او ترکی سالخورده به نام قلون را که مردی تنگدست و کینه‌جو بود و بهرام یکی از خویشاوندان او را کشته بود، برای کشتن بهرام با خود همراه گردانید و درهم و دینار فراوان بخشید تا در آینده به دست او بهرام را فرو گیرد. چندی دیگر، خُراد بُرزین شنید که یکی از دختران خاتون بیمار است و چون پزشکی نیز می‌دانست، با میانجی‌گری پیشکار خاتون، نزد او راه یافت و دخترش را درمان کرد. خُراد بُرزین پیشکش‌ها و دینارهایی را که خاتون به او بخشید، نپذیرفت و از او خواست آن‌ها را نگاه دارد تا روزی که به کار آید (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۱۹۴-۱۹۶). او دو ماه در سرزمین ترک‌ها ماند و از کارها و برنامه‌های پنهانی بهرام آگاهی داشت. چندی دیگر، چون می‌خواست قلون را برای کشتن بهرام به مرو بفرستد و برای گذشتن از آمودریا مَهر خاقانی نیاز بود، نزد خاتون آمد و گفت که در برابر درمان دخترش، اکنون از خاتون می‌خواهد مَهر خاقان را بر پروانه‌ای گذارد تا بتواند به ایران بازگردد. خاتون چاره را در آن دید که چون خاقان در خواب باشد، گل بر نگین انگشتری او بگذارد و بنابراین از خُراد بُرزین گل مَهر خواست و هنگامی که خاقان در خواب بود، گل را بر نگین انگشتری خاقان نهاد و بیدرنگ آن را به خُراد بُرزین رسانید و او نیز آن را به‌عنوان پروانه عبور به قلون سپرد و به سوی مرو روانه‌اش کرد. قلون به مرو رسید و پس از ورود به بارگاه بهرام، چنان که گویی می‌خواهد پیغام خاتون را بگذارد، با بهرام تنها شد و با کاردی زهرآگین او را فرو گرفت. خُراد بُرزین نیز بیدرنگ به ایران گریخت و مژده مرگ بهرام را به خسرو داد (همان، ۱۹۷-۲۰۷). پایمردی خُراد بُرزین در سرزمین ترک‌ها برای نابودی بهرام، در گزارش ثعالبی نیز تا اندازه زیادی همانند روایت فردوسی آمده است و این گزارش نیز در شناخت چهره خُراد بُرزین و سیاستمداری او سودمند است. به گفته ثعالبی، هرمزد جُرابزین (= خُراد بُرزین) پس از ناکامی از همراه گردانیدن خاقان با خود، با خاتون سخن‌ها گفت و ارمغان‌ها و گوهرهای ارزنده‌ای را که خسرو پرویز برای چنین روزی به او داده بود، به خاتون بخشید و او را بیش‌تر دلگرم ساخت. او از خاتون خواست که مردی از ویژگیان دربار که سخت چابک و نیرومند و بی‌باک باشد، برگزیند تا کشتن بهرام به او واگذار شود. خاتون چنین مردی را یافت و پیش هرمزد جُرابزین راز و کار خود را به او گفتند و برای این کار نیز هرمزد جُرابزین پذیرفت که یکصد هزار درهم برای کشتن بهرام بپردازد که نیمی از آن را دستادست بدهد. هرمزد جُرابزین دانست که این مرد کار را انجام خواهد داد و بنابراین درست‌تر آن دید که اکنون خود را با نیرنگی برهاند. او به خاقان چنین گفت که دوست بازرگانم را به ایران فرستاده‌ام تا جامه‌ها و گوهرهایی ارزنده برای پیشکش به خاقان بیاورد، اما نگهبانان گذرگاه به فرمان بهرام چوبین راه بر رهگذران می‌بندند و به هیچکس بدون مَهر و پروانه خاقان، دستور گذر نمی‌دهد و بنابراین درخواست دارم که چنین پروانه‌ای برای من فراهم گردد. خاقان پذیرفت و دستور داد

نامه‌ای بنگارند و خود وی آن را مهر زد و به هرمزد جُرابزین سپرد. او برای آمدن به ایران، جامهٔ بازرگانان پوشید، کسان و چیزهایی که با خود داشت، همه را به جای گذاشت و روانه شد. چون وی به رودخانه - آمودریا - رسید، گذرنامهٔ مهر شده را به نگهبانان پُل نشان داد و چیزی هم به آن‌ها بخشید و توانست یک روز پیش از مرگ بهرام، به آسودگی از رودخانه گذر کند. به هرروی، ناقوس مرگ بهرام نواخته شد و خاتون با برنامه و دلگرمی هرمزد جُرابزین، مردی گستاخ و خونریز را به اردوگاه بهرام فرستاد تا بگوید از سوی خاتون برای بهرام پیغام آورده است و باید آن را در تنهایی به خود او بازگوید و این‌گونه بتواند بهرام را فروگیرد. آن مرد به اردوگاه رفت و چون با بهرام تنها شد، چنان که گویی می‌خواهد سخنی در گوش بهرام بگوید، به او نزدیک شد و کارد زهرآگین از آستین درآورد و در پهلو بهرام فرو برد (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۱-۳۸۳؛ برای دیگر گزارش‌ها از مرگ بهرام چوبین نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۲۸-۱۲۹؛ یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۱۰-۲۱۱؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۶؛ مسعودی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۲۷۰؛ نهایتاً الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۵۶، ۳۸۷-۳۸۸؛ همچنین نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۱، ۱۲۸-۱۳۱). به‌روایتی، خاقان چون از مرگ بهرام آگاه شد، دستور داد کشتهٔ او را همراه با هفده فرماندهٔ جنگی از پای درآورند و خاتون را نیز سخت نکوهش کرد (نهایتاً الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۸-۳۸۹؛ همچنین دربارهٔ واکنش خاقان به مرگ بهرام نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۰؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۳۴؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۰۶-۲۰۷؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۳). اگر چنین باشد، آنگاه باید انگاشت که خُرَّادِ بُرْزین با هواداری خاتون، همهٔ این فرماندهان جنگی را که شاید بهرام را نیز دشمن خود می‌شناخته‌اند، با خود همداستان ساخته بود و از این‌رو، مرگ بهرام توطئه‌ای پیچیده و شگفت بود که خُرَّادِ بُرْزین آن را پیش برد. خاقان بیدرنگ دربارهٔ خُرَّادِ بُرْزین پرس‌وجو کرد، اما فرستادگان خاقان به او دست نیافتند (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۰۷). اگرچه به‌گزارش ثعالبی، گریختن هرمزد جُرابزین و گذار او از رودخانهٔ جیحون در جامهٔ بازرگانان، یک روز پیش از مرگ بهرام بوده است (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۲)، اما چندان خردمندانه نیست که مردی سیاستمدار چون او پیش از آگاه شدن از مرگ بهرام، به ایران آمده باشد، چنان‌که در منبع دیگری آمده است که هرمزد جُرابزین پس از مرگ بهرام شبانه گریخت و چون از جیحون گذشت بستم به پیشواز او رفت (نهایتاً الأرب فی أخبار الفرس و العرب، ۱۳۷۵، ۳۸۸-۳۸۹). خُرَّادِ بُرْزین سپس خود را به تختگاه ایران رساند و پادشاه را از مرگ «بدگهر دشمن» او آگاهانید (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۰۷). خسرو از مرگ بهرام بی‌اندازه خشنود شد و جشن‌ها گرفت (همان، ۲۰۷؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۸۵) و گذشته از بخشیدن درهم و دینار فراوان به مردم تنگدست و پیشکش‌ها به آتشکده‌ها، به خُرَّادِ بُرْزین چنین گفت که اگر تاج و تخت خود را به تو دهم، زینده خواهد بود و فرمود تا دهان خُرَّادِ بُرْزین

را به گوهر انباشتند و یکصد هزار دینار به پای او ریختند:

به خُرّادِ بُرزین چنین گفت شاه که زبید تُرا گر دهم تخت و گاه
دهانش پر از گوهر شاهوار بیآگند و دینار چون صد هزار،
همی ریخت گنجور در پای او برین گونه تا تنگ شد جای او.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۰۷).

این که چگونه یک جنگجوی خونریز ترک با توطئه‌ای پیچیده خود را به اردوگاه بهرام در مرو رسانید و آنگاه بی‌باکانه و با زیرکی چنان به بهرام نزدیک شد که کارد زهرآگین خود را در پیکر او فرو برد، در آن روزگار رویدادی بسیار شگفت بود و اندک‌اندک در روایت‌های گوناگون - که همیشه نیز همانند نبودند - افسانه‌گونه بازگو شد (برای سرچشمه این روایت‌ها نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۱۳۰-۱۳۱). اما آنچه در همه این روایت‌ها به چشم می‌آید، سیاستمداری، زیرکی و نیرنگ‌بازی خُرّادِ بُرزین است که می‌تواند در سرزمین بیگانه، توطئه‌ای پیچیده را رهبری کند و زیرکانه خاتون ترک و گویا پاره‌ای از درباریان و جنگاوران ترک را برای کشتن بهرام با خود همداستان گرداند. هر چند باید انگاشت که نخستین روایت درباره چگونگی مرگ بهرام از زبان خود خُرّادِ بُرزین برای پادشاه و ایرانیان بازگو شده است و سپس این روایت، شاخ و برگ‌های بیش‌تری گرفته و هر کس چیزی به آن افزوده است، اما بیگمان خُرّادِ بُرزین با فروگرفتن بهرام از جنگی بزرگ پیش‌گیری کرد. بهرام فرمانده‌ای نبود که تا همیشه در سرزمینی بیگانه آرام گیرد و دیر یا زود، با کمک جنگی ترک‌ها - که در گزارش ثعالبی و فردوسی هم اشاره‌ای به آن هست - به رویارویی با خسرو برمی‌خاست. یاران و سپاهیان بهرام نیز چنان که سپس تر از همراهی آن‌ها با شورش بستام برای گرفتن تاج و تخت ساسانیان برمی‌آید، مردانی آشتی‌ناپذیر و کینه‌جو بوده‌اند و بهرام با چنین جنگاورانی و کمک خاقان ترک‌ها شاید دوباره می‌توانست خود را به تختگاه ساسانیان رساند. خسرو پرویز به‌راستی پادشاه خوشبختی بود که مردی وفادار، خردمند و زیرک چون خُرّادِ بُرزین را برای جانفشانی در کنار خود داشت.

خُرّادِ بُرزین رازآلود: از دبیری تا سپاهی‌گری

خسرو اگرچه با همدلی و تلاش دو دایی خود، بستام و بندویه و نیروی جنگی امپراتوری روم به تخت شهریاری برآمد، هیچگاه از یاد نبرد که دست آن دو، به خون پدرش آلوده است. او که سخت در اندیشه خونخواهی پدرش بود، برای فروگرفتن بندویه که اکنون نیرومندتر هم شده بود، بهانه‌ای جست و بیدرنگ به کشتن او دستور داد (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۰-۱۳۲؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۱۹؛ برای دیگر گزارش‌ها درباره این رخداد نک: یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۱۱؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۷۸؛ رویدادنامه

خوزستان، ۱۳۹۵، ۵۷-۵۸؛ سبه‌نوس، ۱۳۹۶، ۱۲۵؛ تتوفیلاکت‌سیموکاتا، ۱۳۹۷، ۲۵۵). خسرو با نیرنگی تازه کوشید تا بستام را از خراسان به تختگاه آورد و او را هم فروگیرد. بستام در میانه راه از مرگ برادر آگاه شد و به سرزمین دیلم نزد سپاهیان و یاران بهرام گریخت. بزرگان سپاه بهرام، این میهمان ارجمند را به دوستی پذیرفتند و با یادکرد تبار خاندانی برجسته بستام، از او خواستند تا گردیه خواهر بهرام را به همسری گیرد و برای گرفتن تاج و تخت ایران، با خسرو پرویز به نبرد برخیزد. بستام با پذیرفتن خواست آن‌ها، به تخت شاهی برآمد و همه بزرگان و نژادگان آن سرزمین‌ها فرمانبردار او شدند. به زودی خویشاوندان خاندانی بستام و دیگران نیز به سوی او شتافتند و برای نبرد با خسرو آماده شدند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۲-۱۳۳؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۱۹-۲۲۳؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۵۰۸-۵۰۹؛ کولسنیکف، ۱۳۸۹، ۱۲۱-۱۲۳؛ Shahbazi, 1990, 181-182). خسرو نیز آماده کارزار شد و سه فرمانده خود را که یکی از آن‌ها خُرَّاد بُرْزین بود، با سپاهیان جداگانه که هر کدام دوازده هزار جنگاور بودند به آردگاه در نزدیکی شهر همدان فرستاد و سپس تر خود نیز با سپاه دیگری به آن‌ها پیوست (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۳-۱۳۴). پس از سه روز نبرد سخت و خونین، خسرو با گردویه/گردویه برادر بهرام چوبین که از دوستان و فرماندهان وفادار خسرو بود، پنهانی سخن گفت و چاره‌ای برای پیروزی اندیشیدند. پادشاه از او خواست تا به خواهرش گردیه که از زنان جنگاور سپاه بهرام و اکنون همسر بستام بود، پیغام دهد که اگر بستام را از پای درآورد، خسرو او را همسری خواهد گرفت و چون پسری به دنیا آورد، جانشین خسرو خواهد شد. به پیشنهاد گردویه، خسرو این درخواست و مژده خود را در نامه‌ای به خط خود نوشت و سپس همسر گردویه به بهانه دیدار با گردیه به اردوگاه بستام رفت و در این دیدار، نامه پادشاه را نهانی به او داد. گردیه شبانه بستام را در خواب کشت و خود به اردوگاه خسرو گریخت و سپاهیان بستام نیز جنگ را بیهوده دیدند و پراکنده شدند (دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۲-۱۳۵؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۲۵-۲۲۸؛ برای روایتی دیگر درباره مرگ بستام نک: سبه‌نوس، ۱۳۹۶، ۱۳۱-۱۳۲؛ رویدادنامه خوزستان، ۱۳۹۵، ۵۷-۵۸). در این رویداد نیز نام خُرَّاد بُرْزین، چون دوست و همراهی وفادار به خسرو دیده می‌شود و از این‌که او در این نبرد یکی از سه فرمانده خسرو بوده است، برمی‌آید که او گذشته از این‌که مردی دبیر و سیاستمداری کهنه کار بود و همچون نماینده پادشاه برای مهم‌ترین گفت‌وگوهای جنگ و آشتی به دربار خاقان ترک و امپراتور روم می‌رفت، در جنگاوری و هنر سپاهیگری و فرماندهی نبرد نیز کارآزموده بوده است و این بیش از پیش چهره خُرَّاد بُرْزین را شگفت و رازآلود می‌گرداند.

اندکی پس از سال ۶۰۰ م. به اشاره خسرو دوم که از کارهای نعمان بن منذر، حاکم عرب دست‌نشانده ساسانیان در حیره ناخشنود بود، وی دستگیر شد و با مرگ او روزگار فرمانروایی آل لخم نیز به پایان آمد

(نک: یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۷۳-۷۷۵؛ حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶، ۵۸). خسرو، فرمانروایی حیره را به ایاس بن قبیصه طایی بخشید و یک کارگزار ایرانی را نیز کنار او گماشت. (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۵۷-۷۵۸، ۷۶۴؛ حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶، ۱۱۳). چندی دیگر و شاید میانه سال‌های ۶۰۴ تا ۶۱۱ م. (نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۳۰-۳۳۱ پانوشت ۱)، این فرمانروای حیره ناگزیر شد با همراهی پاره‌ای از قبیله‌های عرب که هوادار ساسانیان بودند، در ذی‌قار - چشمه آبی در نزدیکی کوفه - با قبیله‌های ستیزه‌گر بکر بن وائل که در نزدیکی حیره تاخت‌وتاز می‌کردند، وارد کارزار شود (یعقوبی، ۱۳۶۶، ج ۱، ۲۶۵-۲۶۶؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۵۸-۷۵۹؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۷۶-۷۷۷). ایاس بن قبیصه پیش از رویارویی با عرب‌ها، از خسرو یاری خواست و او نیز قیس بن مسعود شیبانی کارگزار خود در سواد عراق، و یکی از بزرگان ایرانی به نام هامرز شوشتری فرمانده پادگان قَطُقْطَانِیَه (آبشخوری در نزدیکی کوفه) و ایرانی دیگری به نام جَلابزین فرمانده پادگان بَارِق (آبشخوری در مرز قادسیه و بصره) را به سوی حیره فرستاد (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۵۹؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹، ج ۱، ۲۱۲-۲۱۳). به گزارش بلعمی، خسرو پس از فرستادن ایاس بن قبیصه و هامرز، «سرهنگی دیگر بیرون کرد نام او، هرمز خراد با هشت هزار مرد و او نیز سوی ایاس بن قبیصه به حیره گرد آمد، و ایاس را بر آن همه سپاهها مهتر کرد و حرب او را داد» (طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۸۱۹-۸۲۰). در آرایش جنگی سپاه ساسانیان در نبرد ذی‌قار، ایاس بن قبیصه که از حیره با نیروهای جنگی خود به ذی‌قار آمده بود، فرماندهی کل سپاه را داشت و فرماندهی پهلوی راست سپاه به هامرز و فرماندهی پهلوی چپ به جَلابزین - در تاریخ بلعمی: هرمز خراد-سپرده شد. پس از یکی دو روز نبرد و خیانت گروههایی از جنگجویان عرب سپاه ایران که در گرماگرم جنگ گریختند و به هم‌تباران خود پیوستند، عرب‌ها پیروز شدند. در این نبرد، هامرز در جنگ تن به تن با بُرد بن حارثه یَشْکُری از پای درآمد و قیس بن مسعود شیبانی پس از شکست توانست از آوردگاه بگریزد (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۵۹-۷۶۳؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۷۸-۷۷۹؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹، ج ۱، ۲۱۳-۲۱۶؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۵۶ پانوشت ۱ و ۳۴۹ پانوشت ۴). به گزارش طبری، پس از مرگ هامرز عرب‌ها از هر سو به سپاه ایرانیان تاخت آوردند و آن‌ها ناگزیر گریختند. عرب‌های پیروزمند در آدم جایی نزدیک ذی‌قار به ایرانیان رسیدند و دوباره با یکدیگر جنگیدند و جَلابزین به دست حنظله بن ثعلبه بن سیار عجلی از قبیله بکر بن وائل کشته شد (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۶۲-۷۶۳؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹، ج ۱، ۲۱۶؛ برای نبرد ذی‌قار نک: کولسنیکف، ۱۳۸۹، ۱۳۳-۱۴۲؛ سالم، ۱۳۸۳، ۲۰۱-۲۰۶، ۲۱۲-۲۱۹؛ جلیلیان، ۱۳۹۶ ب، ۴۶۶-۴۷۳). در گزارش دیگری از سده چهارم هجری، در یادکرد نام فرماندهان خسرو در نبرد ذی‌قار، گذشته از قیس بن مسعود شیبانی و هامرز، نام هرمزد جَرابزین نیز آمده و گفته

شده که او یکی از بزرگ‌ترین مرزبانان ایرانی بوده و در این جنگ جان باخته است (نَهَائِيَهُ الْأَرَبِ فِي أَخْبَارِ الْفُرْسِ وَ الْعَرَبِ، ۱۳۷۵، ۴۱۹-۴۲۲). این گزارش در کنار روایت بلعمی که در آن نام «هرمز خراد» جایگزین «جَلابزین» شده است، آگاهی تازه‌ای درباره زندگی هرمزد خراد یا خُرَّادِ بُرْزین به دست می‌دهد و پیداست که در دوره خسرو دوم، خُرَّادِ بُرْزین یا هرمزد خراد/ جَلابزین که دبیر و سیاستمداری ورزیده بود، به فرماندهی یک دژ مرزی برگزیده شده است. این پادگان‌های مرزی چون قُطْقُطانه و بارق که جَلابزین/ هرمزد خراد/ خُرَّادِ بُرْزین فرمانده آن بود، دژهایی مرزی در کناره بیابان بودند و چندان از حیره دور نبودند و چون فرماندهان این دژها، ایرانی‌اند سپاهیان آن‌ها نیز می‌بایست ایرانی بوده باشند (نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۵۵، پانویس ۳: محمدی‌ملایری، ۱۳۷۲، ج ۱، ۲۵۴-۲۵۶). حمزه اصفهانی در اشاره به مرزبانان و کارگزاران ایرانی در سرزمین‌های عربی در روزگار خسرو دوم، پس از نام بردن از هامرز فرمانده سپاه خسرو در نبرد ذی‌قار، از مردی به نام فنابرزین و هونکهان یاد می‌کند که عرب‌ها وی را خنابرزین می‌نامیده‌اند و مرزبان سراسر کناره بیابان مجاور آبادی‌های عراق از مرز حیره تا بحرین بوده است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶، ۱۴۱؛ همچنین نک: محمدی‌ملایری، ۱۳۷۲، ج ۱، ۲۰۷). اگر این گزارش را بپذیریم و فنابرزین/ خنابرزین، ریخت دیگرگون‌شده خُرَّادِ بُرْزین یا جَرابزین باشد، آنگاه آشکار می‌گردد که در سیاست عربی خسرو دوم، او مرزبانی سرزمین‌هایی از حیره تا بحرین را به این یار وفادار خود سپرده است و شاید او از پایگاه خود در دژ بارق بر این سرزمین‌ها فرمانروایی می‌کرده است. همچنین باید یادآور شد که بلعمی در اشاره‌های خود به کارهای هرمزد خراد یا هرمز خراد برزین در دوره هرمزد چهارم و خسرو دوم، همواره او را «سرهنگ» (فرمانده جنگی/ جنگاور) می‌نامد که این نیز گواه سپاهیگری اوست (نک: طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۶۸، ۸۱۹-۸۲۰؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۵۶، پانویس ۲). با این همه، نولدکه باور دارد که هرچند شاید بتوان این جَلابزین فرمانده دژ بارق را با آن جرابزین که با نیرنگ خود، بهرام را کشت یکی دانست، اما «بعید می‌نماید که مردی را که کاری به آن مهمی انجام داده بود، به چنین فرماندهی بی‌اهمیتی گماشته باشند» (نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۵۵، پانویس ۳). شهبازی نیز به پیروی از او، باور دارد که این جَلابزین «همنام سردار بزرگ ایرانی جَلابزین است و یکی از فرماندهان دژهای ایرانی در مرز اعراب بوده است.» (شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۱۳، ۶۳۷).

پیغام‌آوران قباد دوم / شیرویه: اسپادگشنسب و خُرَّادِ بُرْزین؟

در سال سی و هشتم فرمانروایی خسرو پرویز - ۶۲۸ م - پاره‌ای از بزرگان، نژادگان و فرماندهان سپاه که از شیوه فرمانروایی او سخت خشمگین و آزرده بودند، برای رویارویی با او همدستان شدند. آن‌ها پادشاه سالخورده را به زندان افکندند و قباد دوم / شیرویه، بزرگ‌ترین پسر او را به تخت نشانند. شورشیان از

پادشاه دست‌نشانده خود، مرگ پدرش را خواستار شدند و او که از سوی نمی‌خواست دست به خون پدر بیالاید و از سوی دیگر، در چنگ این بزرگان گرفتار شده بود، به اشاره آن‌ها در پیغامی به پدرش یکایک گناهان او را یادآور شد، تا اگر می‌تواند پاسخی به آن‌ها دهد، تا شاید از ریختن خون او درگذرند (نک: دینوری، ۱۳۷۱، ۱۳۷-۱۴۱؛ طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۶۷-۷۷۹؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۹۶-۸۱۳؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۹۹-۴۰۱؛ نه‌ایه‌الْأَرْبِ فِی أَخْبَارِ الْفُرْسِ وَ الْعَرَبِ، ۱۳۷۵، ۴۲۸-۴۳۱؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۲۹۹-۳۰۰؛ همچنین نک: محمدی‌ملایری، ۱۳۷۲، ج ۱، ۳۰۷-۴۱۵؛ جلیلیان، ۱۳۹۶، ج ۱، ۶۵-۸۸). اگرچه طبری و دیگران، تنها از یک فرستاده شیرویه به نام اسپاذ گشنسب یاد می‌کنند (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۷۰-۷۷۱؛ دینوری، ۱۳۸۱، ۱۳۸؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۸۰۰؛ ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲، ۳۹۹؛ نه‌ایه‌الْأَرْبِ فِی أَخْبَارِ الْفُرْسِ وَ الْعَرَبِ، ۱۳۷۵، ۴۲۹-۴۳۰)، به گزارش فردوسی، شیرویه در انجمن بزرگان گفت که دو مرد «راد و نیکو سخن» را باید نزد پدر بفرستد و ایرانیان دو مرد سالخورده و دانا به نام اَشْتَاگُشَسَب / اَسْفَاگُشَسَب (و یا ریخت کوتاه آن، اَشْتاد یا اسفاد) و خُرَاد بُرْزین را برای رسانیدن پیغام شیرویه به پدر برگزیدند (فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۳۲۴؛ همچنین نک: زند، ۱۴۰۰، ۱۴۳-۱۴۶). فردوسی، ارجمندی این دو مرد نژاده را با واژگانی چون «دانا»، «گوینده»، «یادگیر»، «داننده»، «خردمند پاکیزه‌گوی»، «جهان‌دیده و کارکرده» و «گو» یادآور شده است (همان، ۳۲۴-۳۵۲). چون این دو فرستاده شیرویه به خانه‌ای رفتند که خسرو در آن زندانی بود، خُرَاد بُرْزین با گلینوش فرمانده نگهبانان خانه، با دبیری سخن گفت و این که از سوی شیرویه برای پدرش پیغام آورده است. فردوسی در گزارش این رخداد، همواره به ارجمندی و دانایی و سخن‌گویی خُرَاد بُرْزین اشاره دارد (همان، ۳۲۴-۳۲۸، ۳۳۰، ۳۳۱-۳۳۲) و از او چنان یک دوستدار و هوادار خسرو یاد می‌کند، چنان که خُرَاد بُرْزین و اَشْتَاگُشَسَب پس از شنیدن پاسخ‌های خسرو به شیرویه، سخت غمگین و سوگوار می‌شوند و با دلی دردمند نزد شیرویه باز می‌گردند (همان، ۳۲۵-۳۲۷، ۳۵۲).

طبری در گزارش دیدار اسپاذ گشنسب با خسرو می‌گوید که او یکی از خدمتکاران خود را همراه داشت و پیش از رفتن نزد خسرو، روپوش خود را درآورد و به او داد و نگاه پارچه پاک سپیدی از آستین درآورد و به چهره خود مالید^۱ و نزد خسرو رفت (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۷۱). بنابراین، حتی در روایت طبری هم اسپاذ گشنسب تنها نیست و مردی همراه دارد که گویا باید خُرَاد بُرْزین بوده باشد، نه خدمتکار او. از سوی دیگر، فردوسی نیز می‌گوید که دو فرستاده شیرویه پیش از دیدار با خسرو، پنام بسته‌اند:

۱. پیداست که در روزگار اسلامی، معنای این کار فرستاده/فرستادگان شیرویه را نیک درنیافته‌اند. این پارچه سفید و پاک، پنامی بود که ایرانیان جلو دهان خود می‌گرفتند تا نفس آن‌ها چیزهای مقدس - همچون آتش و یا پادشاه - را آلوده نکند. نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۶۳؛ پانوشت ۵: ۲۸۷؛ پانوشت ۲: شهبازی، ۱۳۸۹، ۶۵۳؛ خالقی‌مطلق، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ۲۳۲.

دو مردِ خردمندِ پاکیزه‌گوی
به دستارِ چینی بیستند روی،
چو دیدند، بردند پیشش نماز
بی‌ودند هردو زمانی دراز.

(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۸، ۳۳۰)

با شناختی که از پابندی فردوسی به منبع خود یعنی شاهنامهٔ ابومنصوری داریم (نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷، ۵۱۲-۵۳۹؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ۳-۷۰؛ خطیبی، ۱۳۸۱، ۵۴-۷۳)، باید انگاشت که در شاهنامهٔ ابومنصوری و بنابراین در منابع آن نیز که یک دست‌نویس از خداینامه و نیز دیگر دفترهای پهلوی بوده‌اند (نک: خالقی مطلق، ۱۳۹۰، ۱۰۹-۱۱۵)، نام خُرَّادِ بُرْزین آمده بود و بنابراین پیغام‌گزاران شیرویه - دست‌کم به گزارش شاهنامهٔ ابومنصوری و شاهنامهٔ فردوسی - دو تن بوده‌اند. اگر چنین باشد، آنگاه این خُرَّادِ بُرْزین در نبرد ذی‌قار کشته نشده است و حتی سپس‌تر شاید اوست که در سال دوازدهم هجری در نبرد ذات‌السلاسل/نبرد زنجیر با خالد بن ولید می‌جنگد. (نک پایین‌تر) و باید پرسید که آیا نیرنگ‌های جنگی خسرو پرویز در نبرد با رومی‌ها و در سرگذشت او، برآمده از اندیشهٔ خود او بود یا خُرَّادِ بُرْزین سیاستمدار و نیرنگ‌باز بود که چنین نیرنگ‌ها و توطئه‌های پیچیده‌ای را به پادشاه پیشنهاد می‌داد؟ شگفت این که بلعمی اگرچه همداستان با طبری، به مرگ هامرز در نبرد تن به تن با بُرد بن حارثهٔ یشکری اشاره می‌کند، اما چیزی دربارهٔ مرگ هرمزد خرداد در نبرد تن به تن با حنظله بن ثعلبه نمی‌گوید (نک: طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۸۲۴؛ بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۸۱-۷۸۷). خود طبری نیز در روایتی از نبرد ذی‌قار بدون اشاره به مرگ جَلابزین (= هرمزد خرداد)، تنها از مرگ هامرز و شکست و گریختن ایرانیان یاد می‌کند و سپس در روایتی دیگر از مرگ جَلابزین نیز به دست حنظله بن ثعلبه سخن می‌گوید (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲، ۷۶۱-۷۶۳؛ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ۷۵۹-۷۶۳) آگاهیم که ایاس بن قبیصه توانست از نبردگاه ذی‌قار بگریزد و تا سال‌ها زنده ماند (بلعمی، ۱۳۸۵، ۷۸۶؛ همچنین نک: نولدکه، ۱۳۷۸، ۳۵۶؛ پانوشت ۱). آیا پس از مرگ هامرز و شکست سپاه ایرانی، جَلابزین / هرمزد خرداد نیز به همراه دیگر سپاهیان ایرانی گریخته بود؟

هماورد خالد بن ولید: هرمزد یا خُرَّادِ بُرْزین؟

در آستانهٔ فروپاشی ساسانیان، ابوبکر (۱۱-۱۳ ق.) خلیفهٔ مسلمانان در محرم سال ۱۲ هجری، خالد بن ولید فرماندهٔ جنگاور خود را با سپاهانی به سوی عراق و فرج‌الهند (شهر اَبُلّه در دهانهٔ خلیج فارس) فرستاد. خالد بن ولید با دیگر نیروهایی که خلیفه سپس‌تر به یاری او فرستاد، در اَبُلّه اردوگاه زد و آنگاه سپاهیان عرب در سه گروه جداگانه برای رویارویی با ایرانیان به سوی پاسگاه ایرانی حفیر (جنوب غربی بصره) پیش تاختند. این پاسگاه، از بزرگ‌ترین پایگاه‌های جنگی ایران در کنارهٔ بیابان بود و در این هنگام

چنان که منابع عربی گزارش می‌دهند، یکی از اسواران ایرانی به نام هرمزد، فرمانده این پاسگاه بود. هرمزد رویکرد خشونت‌آمیز و سخت‌گیرانه‌ای دربارهٔ عرب‌ها داشت و آن‌ها نیز از هرمزد خشمگین بودند و او را تجسم بدنهادی می‌شناختند و به زشت‌خویی او مثال می‌زدند که: «خبیث‌تر از هرمزد و کافرتر از هرمزد.» پیش‌تر خالد بن ولید به هرمزد پیغام داده بود که اسلام آورد و اگر نه، با مردانی به نبرد او خواهد آمد که مرگ را چنان دوست دارند که ایرانیان زندگی را دوست می‌دارند. هرمزد که در خشکی با راهزنان عرب و در دریا - خلیج فارس - با دزدان دریایی که از سوی هند تا اُبُلّه پیش می‌آمدند، می‌جنگید در پیغام به تختگاه ساسانیان، یورش عرب‌ها را گزارش داد و خود به جنگ خالد بن ولید شتافت. او با نیروهای خود به سوی کاظمه (منطقه‌ای بین بحرین و بصره) رفت و چون شنید که خالد و نیروهای او در حفیر گرد هم می‌آیند، با شتاب فراوان و پیش از عرب‌ها خود را به حفیر رسانید و سپاه آراست. از سوی دیگر، چون خالد آگاه شد که ایرانیان زودتر از او در حفیر فرود آمده‌اند، سپاه خود را به سوی کاظمه برد، اما هرمزد نیز آگاه شد و پیش از خالد سپاهیان خود را به کاظمه رسانید. هرمزد نیروهای جنگی خود را در کنار سرچشمهٔ آب فرود آورد، فرماندهی پهلوی چپ سپاه را به قباد و پهلوی راست را به انوشگان، دو تن از شاهزادگان ساسانی سپرد و خود در میانهٔ سپاه جای گرفت. خالد بن ولید ناگزیر شد که سپاه خود را روبه‌روی ایرانیان و جایی که آب نبود، جای بدهد. یک روایت افسانه‌ای می‌گوید که خالد به یاران خود گفته است خداوند آب را به هر یک از این دو گروه که بیش‌تر در رزم پای فشارد، ارزانی خواهد داد؛ آنگاه خداوند ابری فرستاد و باران فرو بارید و آبگیرهایی که پشت سپاه خالد بود، آکنده از آب شد. در نبردی که در گرفت و آن را ذات‌السلاسل/نبرد زنجیر نامیده‌اند، خود هرمزد کشته شد اما بازماندهٔ سپاهیان شکست‌خوردهٔ او با قباد و انوشگان دو شاهزادهٔ ساسانی به مذار گریختند و سپس‌تر همراه نیروهایی که از تیسفون به فرماندهی کارن برای کمک به هرمزد آمده بودند و دیر رسیدند، در نبردی دیگر با خالد بن ولید جنگیدند (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴، ۱۴۸۰-۱۴۸۹؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۴، ج ۳، ۱۲۷۳-۱۲۷۴). طبری در یک روایت خود بازگو می‌کند که هرمزد به یاران خود گفته بود که باید خالد را با نیرنگی از پای درآورند و چنان شد که هرمزد در آغاز نبرد، از سپاه بیرون آمد بانگ «مرد و مرد» برآورد و خالد را به نبردی تن به تن خواند. هر دو پیاده بودند و به هم آویختند و پس از چند زدوخورد، چند جنگجوی ایرانی ناگاه از کمینگاه به خالد تاختند و از آن سوی نیز، یکی از عرب‌ها به یاری خالد شتافت. خالد در جنگ پای فشرد و هرمزد را کشت و آن جنگجوی عرب نیز یاریگران هرمزد را فروگرفت (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴، ۱۴۸۸-۱۴۸۹). در دورهٔ ساسانیان آیین کهن نبرد «مرد و مرد» در جنگ‌های ایرانیان با همسایگان شناخته‌شده است (نک: کریستن‌سن، ۱۳۷۴، ۳۰۶-۳۰۷؛ دیگناس و وینتر، ۱۳۸۶، ۱۱۷-۱۱۹). مهم‌ترین ویژگی این

نبرد، آیین‌های آن بود چنان که دو سپاه می‌پذیرفتند که هر کدام برترین جنگجوی خود را به میدان نبرد بفرستند و هنگام نبرد، هیچکس نباید به یاری آنها می‌آمد. در نبردهای ساسانیان با عرب‌ها نیز بارها نبرد «مرد و مرد» در گرفت و همواره با مرگ پهلوان ایرانی، دیگر ایرانیان خود را می‌باختند (نک: شهبازی، ۱۳۷۵، ۳۳-۳۴).

چنان که پیش‌تر گفته شد، خُزَادِ بُرْزین در دوره خسرو دوم، گهگاه در نبردها نیز فرمانده سپاه می‌شد، چنان که یکی از سه فرمانده خسرو در نبرد با بستم بود و سپس تر آن گونه که طبری می‌گوید فرمانده دژ مرزی بارق در نزدیکی حیره شده بود و در جنگ ذی‌قار با سپاهیان خود دوشادوش دیگر فرماندهان خسرو، با عرب‌های ستیزه‌جو جنگید و در یک نبرد تن به تن کشته شد. با این همه، اگر روایت فردوسی درباره زنده بودن خُزَادِ بُرْزین در دوره قباد دوم / شیرویه پذیرفته شود، آنگاه باید انگاشت که او نیز همانند قیس بن مسعود شیبانی دیگر فرمانده خسرو در نبرد ذی‌قار، از آوردگاه گریخته و گزارش طبری و دیگران درباره مرگ او در ذی‌قار نادرست است و شاید ساخته‌وپرداخته عرب‌ها باشد که درباره بزرگی این جنگ و پیروزی خود بسیار مبالغه می‌کرده‌اند. اکنون شاید بتوان گفت که هرمزد فرمانده نیرنگ‌باز هم‌اورد خالد بن ولید نیز همین خُزَادِ بُرْزین بوده باشد که گویا فرماندهی یکی از بزرگ‌ترین دژهای ایرانی در کناره بیابان برای رویارویی با عرب‌ها به او واگذار شده بود. این که خشونت‌ها و بدنهادی و بدخوبی این هرمزد زبازند عرب‌ها شده بود، شاید یادآور سیاستمداری و نیرنگ‌بازی خُزَادِ بُرْزین باشد و دور نیست که نیرنگ‌ها و زیرکی‌های هرمزد در برخورد با عرب‌های کناره بیابان، چنین او را بدنام ساخته باشد.

در پایان و با شناختی که از زیرکی و نیرنگ‌بازی و کاردانی خُزَادِ بُرْزین داریم، ناخودآگاه این اندیشه نیرو می‌گیرد که شاید به‌راستی ریخت‌هایی از نام او در منابع عربی همچون «هرمزد جُرابزین» یا «جلابزین» با واژه «جُربُز» ریخت عربی شده «گُربُز / گُربُز» یا «گُربُز» پیوندی داشته باشد که می‌دانیم به‌معنای «زیرک»، «فریبنده»، «فریبنده خبیث»، «فریبکار»، «مکار و مُحیل»، «طرار»، «خبیث»، «نادرست»، «آب زیر کاه»، «زیرک و دانا»، «زیرک و بسیاردان و دوراندیش»، «داهی»، «هوشیار»، «چاره‌گر» و «دلیر و شجاع» است و نیز «گُربُزی» یا «گُربُزی» به‌معنای «عاقلی و زیرکی و دانایی»، «خبث و ناپاکی»، «افسون و حيله» و «دلیری و بزرگی» است (نک: دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۱، ۱۶۷۶-۱۶۷۷؛ همچنین: حسن دوست، ۱۳۹۵، ج ۴، ۲۳۵۷-۲۳۵۸). خود واژه «گُربُز / گُربُز»، احتمالاً مشتق از گُربِچ (*gurpēč) از «گُربُک» (gurpak) شاید به‌معنای «گربه‌صفت»* باشد (حسن دوست، ۱۳۹۵، ج ۴، ۲۳۵۷-۲۳۵۸). اگر چنین پیوندی پذیرفتنی باشد، آنگاه شاید نام این سیاستمدار ایرانی، «هرمزد» و یا «هرمزد خُزاد» بوده است و ایرانیان او را برای زیرکی و فریبکاری و نیرنگ‌بازی یا «گُربُزی»‌های

او، «هرمزد گُربز»* و یا «هرمزد خُراد گُربز»* نامیده‌اند و سپس‌تر این نام در منابع عربی و فارسی به ریخت‌های دیگری درآمده است.

نتیجه‌گیری

خُراد بُرزین یکی از چهره‌های رازآلود و ناشناخته دهه‌های پایانی تاریخ ساسانیان است که سرگذشت و کارهای شگفت‌آور او به‌ویژه در شاهنامه فردوسی در چارچوب رخداد‌های دوره فرمانروایی هرمزد چهارم، خسرو دوم و قباد دوم / شیرویه بازگو شده و همواره از وی چنان دبیری فرهیخته و سیاستمداری ورزیده، خردمند، زبان‌آور و نیرنگ‌باز و یکی از ارجمندترین درباریان این دوره یاد می‌شود. خُراد بُرزین به‌ویژه یکی از نزدیک‌ترین و وفادارترین یاران و دوستان خسرو دوم بود و در چشم او ارج و پایگاه ویژه‌ای داشت. ورود خُراد بُرزین به پهنه تاریخ ساسانیان، از روزگار هرمزد چهارم و یورش هپتالیان / ترک‌ها به مرزهای شرقی ایران‌شهر است و از این هنگام او چنان یک سیاستمدار کهنه‌کار، خردمند و نیرنگ‌باز دربار ساسانیان به چشم می‌آید که از سوی پادشاه به اردوگاه این دشمن شرقی رهسپار شد و با گفت‌وگوهای آشتی‌جویانه از ویرانگری‌ها و تاخت‌وتازهای بیش‌تر آن‌ها جلوگیری کرد تا از این رهگذر، سپاه ایرانی به فرماندهی بهرام چوبین بتواند خود را به رویارویی ترک‌ها برساند. او با کاردانی و زیرکی خود، تا رسیدن سپاه ایرانی به آوردگاه، هم دشمن را از پیش‌روی و ویرانگری بیش‌تر بازداشت و هم آگاهی‌های ارزنده‌ای درباره توانایی و سازوبرگ جنگی آن‌ها به‌دست آورد. سپس‌تر و هنگامی که بهرام و سپاه ایرانی به نزدیکی اردوگاه ترک‌ها رسیدند، خُراد بُرزین که اکنون راز او فاش شده بود، پنهانی گریخت و خود را به سپاه ایران رساند و بهرام را از سازوبرگ و توان جنگی ترک‌ها آگاهانید. خُراد بُرزین همچون نماینده ویژه و چشم و گوش هرمزد چهارم، در نبردهای بهرام با ترک‌ها همراه او بود و سپس‌تر که بهرام نافرمان شد و به رویارویی با پادشاه برخاست، وی که با بهرام همداستان نبود به دربار گریخت و هرمزد را از رخداد‌های شرق و نافرمانی بهرام آگاه کرد. به‌زودی هرمزد چهارم به دست بزرگان و نژادگان ایرانی برکنار شد و چون بهرام با سپاهیان خود به تختگاه رسید، خسرو پسر و جانشین هرمزد با نزدیک‌ترین یاران خود که یکی از آن‌ها خُراد بُرزین بود، به بیزانس گریخت. سپس‌تر خُراد بُرزین از سوی خسرو برای گرفتن کمک جنگی از امپراتور بیزانس به دربار او رفت و چنان که از گزارش تفویلاکت سیموکاتا و فردوسی برمی‌آید، با سخنوری و زیرکی این سیاستمدار خردمند ایران بود که امپراتور بیزانس با خسرو برای نبرد با بهرام همراه شد. در دوره فرمانروایی خسرو دوم، خُراد بُرزین پایگاه و ارجمندی ویژه‌ای یافت و همواره نام او چنان دبیری ارجمند و سیاستمداری کاردان شنیده می‌شود. شاهکار او در این روزگار، توطئه‌ای پیچیده و شگفت‌آور برای کشتن بهرام، دشمن ستیزه‌گر خسرو در سرزمین ترک‌ها بود و با انجام آن، نام خُراد

بُرزین چنان سیاستمداری زیرک و نیرنگ‌باز در تاریخ ساسانیان جاودانه شد. او که همیشه دوست وفادار خسرو بود، در جنگ‌ها نیز فرماندهی سپاه را به دست می‌گرفت، چنان‌که وی یکی از فرماندهان خسرو در نبرد با ویستهم بود. همچنین سپس‌تر فرماندهی دژ مرزی باریق در نزدیکی حیره به او واگذار شد و او همراه دو فرمانده دیگر، در نبرد ذی‌قار با قبیله‌های عرب ستیزه‌گر بکر بن وائل جنگید و به‌روایتی در این جنگ کشته شد. با این همه، چنان‌که از دیگر منابع - به‌ویژه شاهنامه فردوسی - برمی‌آید، گویا او تا روزگار قباد دوم / شیرویه (۶۲۸ م.) پسر و جانشین خسرو نیز زنده بوده است. شاید هرمزد فرمانده نیرنگ‌باز ایرانی که در نبرد ذات‌السلاسل (۱۲ ق./۶۳۳ م.) به دست خالد بن ولید کشته شد، همین خُرَّاد بُرْزین بوده باشد. به‌ر روی، سرگذشت و کارهای شگفت‌آور خُرَّاد بُرْزین چنان است که چهره این دبیر و سیاستمدار ناشناخته ایرانی را رازآلود می‌گرداند.

References

- Aydenlo, Sajād. (1399 Š./2020). "Zanī ke Bahrām-e Čōbīn oū rā dīd ke boūd?". *Kohan-nāme-ye adab-e pārsī*. Issue 11. No. 2. pp. 21-52. {In Persian}
- Bal'amī, Abū 'Alī Moḥammad. (1385 Š./2006). *Tā'riḡ-e bal'amī*. ed. M. T. Bahār. Tehran: Zavār. {In Persian}
- Christensen, Arthur. (1374 Š./1995). *Irān dar zamān-e Sāsānīān*. tr. Rashid Yāsemī. Tehran: Donyā-ye ketāb. {In Persian}
- Christensen, Arthur. (1383 Š./2004). *Dāstān-e Bahrām-e Čōbīn*. tr. Manīža Aḥadzādegān-Ahanī. Tehran: Ṭahoūrī. {In Persian}
- Chronicon Anonymum*. (1395 Š./2016). ed. Ignasio Guidi. tr. Ḳodādād Rezā-ḵānī and Sajād Amīrī-Bāvandpoūr. Tehran: Našr-e ḥekmat-e sīnā. {In Persian}
- Dignas, Beate and Engelbert Winter. (1386 Š./2007). *Irān va Rūm do qodrat-e jahānī dar kešākes va hamzīstī*. tr. Keikāvōūs Jahāndārī. Tehran: Našr va pažūheš-e farzān-e rūz. {In Persian}
- Dīnavarī, Abū Ḥanīfa Aḥmad b. Dāvōūd. (1381 Š./2002). *al-Aḵbār al-ṭewāl*. tr. Maḥmūd Mahdavi Dāmḡānī. Tehran: Našr-e ney. {In Persian}
- Ebn al-Aṭīr, 'Ezz-al-Dīn 'Alī. (1342 Š./1963). *Tā'riḡ-e al-kāmel*. tr. Moḥammad Ḥusayn Rūḥānī. Tehran: Asāṭīr. {In Persian}
- Ebn al-Balḵī. (1363 Š./1984). *Fārs-nāma*. ed. G. Le Strange and R. A. Nicholson. Tehran: Donyā-ye ketāb. {In Persian}
- Eṣfahānī, Ḥamza. (1346 Š./1967). *Ketāb tā'riḡ senī molūk al-arz wāl-anbīā'*. tr. Jafar Šeār. Tehran: Bonyād-e farhang-e Iran. {In Persian}

- Ferdowsī, Abu'l-Qāsem. (1350 H/1970). *Šāh-nāma*. tr. Fatḥ b. 'Alī Bondārī. ed. 'Abd al-Wahāb 'Azām. Cairo.
- Ferdowsī, Abu'l-Qāsem. (1393 Š./2014). *Šāh-nāma*. vol. 6. ed. Dj. Khaleghi-Motlagh and Maḥmud Omidsālār. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. {In Persian}
- Ferdowsī, Abu'l-Qāsem. (1393 Š./2014). *Šāh-nāma*. vol. 7. ed. Dj. Khaleghi-Motlagh and Abolfazl Khatibi. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. {In Persian}
- Ferdowsī, Abu'l-Qāsem. (1393 Š./2014). *Šāh-nāma*. vol. 8. ed. Dj. Khaleghi-Motlagh. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. {In Persian}
- Ḥassandūst, Muḥammad. (1395 Š./2016). *Farhang-e rīše-šenākhtī-ye zabān-e fārsī*. Tehran: Farhangestān-e zabān va adab-e fārsī. {In Persian}
- Jāfarī-Dahaqī, Maḥmoūd. (1394 Š./2015). "Nehzat-e tarjome dar dowre-ye Sāsānī". *Tā'riḳ-e jāme'e Irān*. vol. 5. ed. Kazem Mosavī-Bojnoūrdī. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. pp. 749-780. {In Persian}
- Jahešyarī, Abū 'Abdallāh Muḥammad b. 'Abdoūs. (1348 Š./1969). *Ketāb al-voūzarā va al-kottāb*. tr. Abolfazl Ṭabāṭabāee. Tehran: Motarjem. {In Persian}
- Jalilian, Shahram and Najmedīn Gilāni. (1396 Š./2017). "Ḳosrow Anūšīravān va šokūfāee-ye farhang va tamaddon-e Irān dar dowre-ye Sāsānīān". *Majale-ye moṭāleā'ī-ṭ-e Irānī*. vol. 16. Issue 31. pp. 21-34. {In Persian}
- Jalilian, Shahram. (1396 Š./2017 a). "Setīze-ye kāndānhā-ye neżāde bā engāre-ye ḥaqq-e īzādī-ye šahrīārī-ye Sāsānīān". *Moṭāleā'ī-ṭ-e tā'riḳī*. vol. 8. Issue 2. pp. 55-83. {In Persian}
- Jalilian, Shahram. (1396 Š./2017 b). *Tā'riḳ-e taḥavolāt-e siāsī-ye Sāsānīān*. Tehran: Samt. {In Persian}
- Jalilian, Shahram. (1396 Š./2017 c). "Naqš-e bozorgān va neżādegān dar moḥākema va marg-e Ḳosrow Parvīz". *Majale-ye tā'riḳ-e Eslām va Irān*. vol. 27. No. 33. pp. 65-88. {In Persian}
- Kazzazī, Mīr-Jalāl'Dīn. (1385 Š./2006). *Nāme-ye bāstān: vīrāyeš va gozāreš-e Šāh-nāma-ye Ferdowsī*. Tehran: Samt. {In Persian}
- Khaleghi-Motlagh, Djalal. (1377 Š./1998). "Dar pīrāmoūn-e manābe'e Ferdowsī". *Irān-šenāsī*. vol. 10. Issue 3. pp. 512-539. {In Persian}
- Khaleghi-Motlagh, Djalal. (1386 Š./2007). "Az Šāh-nāma tā Ḳvadāy-Nāma: jostārī darbāre-ye m'aāḳez-e mostaqīm va qayre-mostaqīm-e Šāh-nāma (bā yek peyvast: fehreste barḳī motūn-e az dast-Rafte be zabān-e pahlavī)". *Nāme-ye Irān-e bāstān*. No. 1-2. Issue 13-14. pp. 3-119. {In Persian}
- Khaleghi-Motlagh, Djalal. (1390 Š./2011). "Šāh-nāma-ye Abū Manšūrī". *Ferdowsī va Šāh-nāma-sarā'ī*. Tehran: Farhangestān-e zabān va adab-e fārsī. pp. 109-115. {In Persian}

- Khaleghi-Motlagh, Djalal. (1393 Š./2014). *Yāddāšthā-ye Šāh-nāma. (bā eslāhāt va afzoudehā)*. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. {In Persian}
- Khatibī, Abolfazl. (1381 Š./2002). "Yekī nāme bud az gahe bāstān (jostārī dar šenākht-e manbāe Šāh-nāma)". *Nāme-ye farhangestān*. Issue 19. No. 3. pp. 54-73. {In Persian}
- Kolesnikov, Alii Ivanovich. (1389 Š./2010). *Irān dar āstāne-ye soqoūt-e Sāsaniān*. tr. Moḥammad-Rafiq Yaḥyāee. Tehran: Kandokāv. {In Persian}
- Maqdesī, Moṭahhar b. Ṭāher. (1349 Š./1970). *Āfarīneš va tā'riḵ*. tr. Moḥammad-Rezā Šafī'ī-Kadkanī. Tehran: Bonyād-e farhang-e Iran. {In Persian}
- Mas'ūdī, 'Alī b. Ḥusayn. (1382 Š./2003), *Morūj al-ḍahab wa-ma'ādin alǧawhar*. tr. Abulqāsem Pāyandeh. Tehran: 'Elmī va farhangī. {In Persian}
- Mīrfaḵrāee, Maḥšīd. (1394 Š./2015). "Adabiyāt-e fārsī-ye miyāna". *Tā'riḵ-e jāme'e Irān*. vol. 5. ed. Kaẓem Mosavi-Bojnoūrdī. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. pp. 241-430. {In Persian}
- Mīrfaḵrāee, Maḥšīd. (1394 Š./2015). "Adabiyāt-e fārsī-ye miyāna". *Tā'riḵ-e jāme'e Irān*. vol. 5. ed. Kaẓem Mosavi-Bojnoūrdī. Tehran: Markaz-e dāyerat al-ma'āref-e bozorg-e eslāmī. pp. 241-430. {In Persian}
- Moḥammadi, Moḥammad. (1374 Š./1995). *Tā'riḵ va farhang-e Irānī-ye piš az Eslām va āṭār-e ān dar tamaddon-e eslāmī va adabiyāt-e 'arabī*. Tehran: Tus. {In Persian}
- Moḥammadī-Malāyerī, Moḥammad. (1372 Š./1993). *Tā'riḵ va farhang-e Irān dar dōwrān-e enteqāl az 'šr-e Sāsānī be 'šr-e eslāmī*. vol. I. Tehran: Yazdān. {In Persian}
- Moḥammadī-Malāyerī, Moḥammad. (1382 Š./2003). *Tāriḵ va farhang-e Irān dar dōwrān-e enteqāl az 'šr-e Sāsānī be 'šr-e eslāmī*. vol. IV: *zabān-e fārsī hamčūn māye va madadkārī barāye zabān-e 'arabī dar naḵostīn qarn-hā-ye eslāmī*. Tehran: Tus. {In Persian}
- Moskūye, Abū 'Alī Aḥmad b. Moḥammad. (1369 Š./1990). *Tajārib al-umam*. tr. Abulqāsem Emāmī. Tehran: Sorūš. {In Persian}
- Mujmal al-tawāriḵ wāl-qīšaš*. (1383 Š./2004). ed. M.T. Bahār. Tehran: Kulāle-ye kāwar. {In Persian}
- Nihāyatu al-arab fī aḵbār al-fors wa al-'arab*. (1375 Š./1996). ed. Moḥammad-Taḳī Dānešpažūh. Tehran: Anjoman-e āṭār va mafāḵer-e farhangī.
- Nöldeke, Th. (1378 Š./1999). *Tāriḵ-e Irānīān va 'Arabhā dar zamān-e Sāsānīān*. tr. Abbās Zaryāb Ḳoūey. Tehran: Pažoheshgāh-e 'oloūm-e ensānī va moṭale'āt-e farhangī. {In Persian}
- Omidśālār, Maḥmoūd. (1376 Š./1997). "Dar defā' az Ferdowsī". tr. Abolfazl Khatibī. *Nāme-ye farhangestān*. No. 4. Issue 12. pp. 120-140. {In Persian}
- Omidśālār, Maḥmoūd. (1999). "Dar mánāy-e daftar/Nāme-ye Pahlavī dar Šāh-nāma". *Iran-*

- nāma*. No. 66. pp. 239-252. {In Persian}
- Rastgar-Fasāee, Maṣṣūr. (1388 Š./2009). *Farhang-e nāmehā-ye Šāh-nāma*. Tehran: Pažoheshgāh-e ‘oloūm-e ensānī va moṭale‘āt-e farhangī. {In Persian}
- Rezāee-Bāqbidī, Ḥassan. (1379 Š./1996). “Vāžegozinī dar ‘šre Sāsānī va tāṭīr-e ān dar fārsī-ye darī”. *Nāma-ye farhangestān*. Issue 4. No. 3. pp. 145-158. {In Persian}
- Sālem, ‘Abd al-‘Azīz. (1383 Š./2004). *Tā’rīk-e ‘arab-e qabl az Eslām*. tr. Bāqer Sadrīnīā. Tehran: ‘Elmī va farhangī. {In Persian}
- Sebeos. (1396 Š./2017). *Tā’rīk-e Sebeos*. tr. Maḥmūd Fāzeli-Birjandī. Tehran: Qoqnoos. {In Persian}
- Shahbazi, A. Sh. (1375 Š./1996). “Arteš dar Irān-e bāstān”. *Majale-ye bāstān-šenāsī va tā’rīk*. vol. 10. no. 2. pp. 22-36. {In Persian}
- Shahbazi, A. Sh. (1389 Š./2010). *Tā’rīk-e Sāsānīān*. Tehran: Markaz-e našr-e dānešgāhī. {In Persian}
- Shahbazi, A. Sh. (1989). “Bahrām VI Čōbīn”. *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. Routledge & Kegan Paul. London and New York. vol. III. pp. 519-522.
- Shahbazi, A. Sh. (1990). “Bestām o Bendōy”. *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. Routledge & Kegan Paul. London and New Yourk. vol. 4. pp. 180-182.
- Ṭā‘ālebī, Abū Maṣṣūr. (1372 Š./1993). *Ġorar aḵbār molūk al-fors wa siyarehem*. tr. Moḥammad Rūḥānī. Mashhad: Dānešgāh-e ferdowsī Mashhad. {In Persian}
- Ṭā‘ālebī, Abū Maṣṣūr. (1990). *Ġorar aḵbār molūk al-fors*. ed. And tr. H. Zotenberg. Paris.
- Ṭabarī, Moḥammad b. Jarīr. (1352 Š./1973). *Tā’rīk-e ṭabarī yā tā’rīk-e al-rosol wāl-molūk*. tr. Abūlqāsem Pāyandeh. Tehran: Bonyād-e farhang-e Iran. {In Persian}
- Ṭabarī, Moḥammad b. Jarīr. (1380 Š./2001), *Tā’rīk-nāma-ye ṭabarī*. ed. Moḥammad Rowšan. Tehran: Sorūš. {In Persian}
- Tafazzolī, Ahmad. (1376 Š./1997). *Tā’rīk-e adabiyāt-e Irān-e piš az Eslām*. ed. Žāle Āmozgār. Tehran: Sokhan. {In Persian}
- Tafazzolī, Ahmad. (1385 Š./2006). *Jāme‘e Sāsānī*. tr. Šīrīn Moḵtārīān and Mehdī Bāqī. Tehran: Našr-e ney. {In Persian}
- Theophylact Simocatta. (1396 Š./2017). *Tā’rīk Irān-e bāstān va Rūm*. tr. Maḥmūd Fāzeli Birjandī. Tehran: Ketābe sade. {In Persian}
- Yāqūbī, Aḥmad b. Abī Yāqūb. (1366 Š./1987). *Tā’rīk-e yāqūbī*. tr. Moḥammad Ebrāhīm Āyatī. Tehran: ‘Elmī va farhangī. {In Persian}
- Zand, Zāgros. (1400 Š./2021). *Šāh-nāma va pāyān-e Sāsānīān*. Tehran: Enteshārat-e doctor Maḥmūd Afšār. In Persian}